

Univerza na Primorskem
Fakulteta za turistične študije – Turistica

Magistrsko delo

**DEDIŠČINA TEKSTILNE TOVARNE VOLNA LAŠKO
IN NJENA MUZEJSKA INTERPRETACIJA**

Nika Klepec

Univerza na Primorskem
Fakulteta za turistične študije – Turistica

Magistrsko delo

**DEDIŠČINA TEKSTILNE TOVARNE VOLNA LAŠKO
IN NJENA MUZEJSKA INTERPRETACIJA**

Izdelala: Nika Klepec

Mentorica:izr. prof. dr. Katja Hrobat Virloget

Somentorica: doc. dr. Neža Čebren Lipovec

Portorož, junij, 2022

ZAHVALA

Iskrena hvala mentorici izr. prof. dr. Katji Hrobat Virloget in somentorici doc. dr. Neži Čebtron Lipovec za usmerjanje in komentarje, spodbujanje, potrpežljivost in zaupanje vame.

Hvala vsem delavcem Volne, njihovim družinskim članom in ostalim, ki so sodelovali pri mojem magistrskem delu. Brez vas te zgodbe o Volni ne bi bilo.

Hvala bratu Roku za vse prevoze, hvala mami Darji, ki je ves čas verjela vame in v mojo raziskavo ter je s pogovori z nekdanjimi delavci Volne veliko prispevala k izpeljavi praktičnega dela naloge.

Hvala partnerju Marku za vse spodbude in podporo pri zaključevanju magistrskega dela in hvala najinemu še nerojenemu sinu Antunu, da me je dodatno motiviral in z menoj zaključil pisanje magistrskega dela.

PODATKI O MAGISTRSKEM DELU

Avtor:	Nika Klepec
Naslov:	Dediščina tekstilne tovarne Volna Laško in njena muzejska interpretacija
Kraj:	Portorož
Leto:	2022
Število strani:	99
Število prilog:	6
Mentorica:	izr. prof. dr. Katja Hrobat Virloget
Somentorica:	doc. dr. Neža Čebren Lipovec
Lektorica:	Manja Belina, prof. mag. slov. in prof. mag. špan.
Ključne besede:	industrijska dediščina/spomin/kolektivni spomin/nostalgija/industrijski delavci/kolektiv/kavarniški večer/muzejska interpretacija
UDK:	719:62:338.48(043.2)
Avtorski izveček:	Namen magistrskega dela je bil preučitev dediščine tekstilne tovarne Volna Laško in priprava njene muzejske interpretacije. V raziskovalnem delu smo se osredotočili na industrijsko dediščino tovarne, kolektivni spomin in nostalgičen spomin na »dobre stare čase« v obdobju nekdanje Jugoslavije. Raziskali smo izhodišča za muzejsko interpretacijo tekstilne tovarne. V zvezi s tem smo preučili strokovno literaturo, organizirali kavarniški večer in opravili veliko neformalnih razgovorov z nekdanjimi tekstilnimi delavci in njihovimi družinami, sorodniki ter z drugimi, ki se še spominjajo Volne Laško. Z analizo vsega navedenega smo dobili smernice za pripravo in izvedbo interpretacije dediščine tekstilne tovarne v Muzeju Laško. S strani obiskovalcev sta bila kavarniški večer in začasna razstava odlično sprejeta. Dobili smo kar nekaj

idej in predlogov ter podpore za izdajo tiskanega dela o Volni Laško. V prihodnosti bi bilo smiselno pripraviti e-razstavo o tekstilni industriji in njeni zapuščini v Laškem, ki bi bila dostopna na spletni strani Muzeja Laško. Muzej je prostorsko zelo omejen, zato ni mogoča postavitve stalne razstave na omenjeno temo. Predlog udeležencev kavarniškega večera je bil tudi, da se zaščiti tovarniški dimnik, ki vsem, ki obiščejo Laško, nudi prav posebno veduto pogleda na nekdanjo tovarno in tekstilno dediščino mesta. Laško je zdraviliška turistična destinacija, vendar je vse premalo znanja in razumevanja, da bi k raznovrstnosti ponudbe pripomogla tudi prezentacija industrijske dediščine, ki je kraj temeljito zaznamovala. Splošna ugotovitev magistrskega dela pa je, da bo potrebno še veliko predavanj, izobraževanj in osveščanja javnosti o pomenu industrijske dediščine ter s tem priznanju dela tisočim anonimnim delavcem.

MASTER THESIS WORK DATA

Author: Nika Klepec

Title: Heritage of Volna Laško Textile Factory and Its Museum
Interpretation

Location: Portorož

Year: 2022

No. of pages: 99

No. of appendices: 6

Supervisors: Associate Prof. Katja Hrobat Virloget, PhD, Prof. Neža Čebren
Lipovec

Lector: Manja Belina, prof. mag. slov. in prof. mag. špan.

Key words: industrial heritage/memory/collective memory/nostalgia/industrial
workers/collective/café soirée/museum interpretation

UDK: 719:62:338.48(043.2)

Abstract: The aim of this master's thesis was to study heritage of the Volna Laško Textile Company and prepare its museum interpretation. In the theoretical part, we focused on the factory's industrial heritage, collective memory and nostalgic memory of the good old days in former Yugoslavia. Having studied starting points for museum interpretation of the textile factory, we examined professional literature, organised a café soirée and informally interviewed many former textile workers, their families, relatives and other people who still remember the Volna Laško Textile Factory. By analysing the results, we obtained guidelines on how to prepare and implement an interpretative exhibition of heritage of the textile company in the Laško Museum. Visitors were extremely satisfied with the café soirée and the temporary exhibition, providing us with ideas and suggestions as well as support for the publication of a printed work on the Volna Laško Textile Company. In the future,

an e-exhibition on textile industry and its heritage in Laško should be prepared and made available on the Museum Laško's website. Since the museum is not very spacious, the exhibition about this subject cannot be displayed permanently. In addition, visitors of the *café soirée* pointed out that the factory chimney should be protected, as it contributes to the image of the former factory and textile heritage of the town. Laško is a wellness tourist destination; however, due to insufficient knowledge and understanding, the presentation of industrial heritage, which marked the town considerably, cannot contribute to its tourist offer diversity. The general conclusion of this master's thesis is that training, education and raising awareness about the importance of industrial heritage will still be required in the future, and with it the recognition of work of thousands of anonymous workers.

KAZALO VSEBINE

UVOD	1
1 METODOLOGIJA IN CILJI	5
2 INDUSTRIJSKA DEDIŠČINA	8
2.1 KONCEPT DEDIŠČINE	11
2.2 INDUSTRIJSKA DEDIŠČINA IN NJENO VREDNOTENJE ..	12
2.3 INDUSTRIJSKA ARHITEKTURA	15
3 TEKSTILNA INDUSTRIJA IN NJENA DEDIŠČINA	19
3.1 RAZVOJ TEKSTILNE INDUSTRIJE V SLOVENIJI	19
3.2 TEKSTILNA INDUSTRIJA V JUGOSLAVIJI	21
3.3 USODA TEKSTILNE INDUSTRIJE V POSTSOCIALIZMU ..	22
4 INTERPRETACIJA INDUSTRIJSKE DEDIŠČINE IN POMEN KULTURNEGA SPOMINA	26
4.1 INTERPRETACIJA DEDIŠČINE	26
4.2 SPOMIN	28
4.3 PROSTOR IN SPOMIN	31
4.4 NOSTALGIJA IN „DOBRI STARI ČASI“	32
5 TOVARNA VOLNA LAŠKO V LOKALNEM OKOLJU	39
5.1 LAŠKO IN NJEGOVA ZGODOVINA	39
5.2 LAŠČANI	40
5.3 RAZVOJ TOVARNE VOLNA LAŠKO.....	42
6 KAVARNIŠKI VEČER „VOLNA – PRETEKLOST IN PRIHODNOST“	51
6.1 KONCEPT IN IZVEDBA KAVARNIŠKEGA VEČERA	52

6.2 ANALIZA KAVARNIŠKEGA VEČERA.....	55
7 RAZSTAVA „VOLNA LAŠKO – PREDILNICA IN TKALNICA“ V MUZEJU LAŠKO.....	67
7.1 ZASNOVA RAZSTAVE IN NJENA PREDSTAVITEV.....	69
7.2 PANOJI IN RAZSTAVNI MATERIALI.....	72
7.3 ANALIZA RAZSTAVE	76
ZAKLJUČEK	85
SEZNAM UPORABLJENIH VIROV.....	91
PRILOGE	

KAZALO SLIK

Slika 1: Laško.....	39
Slika 2: Tabla z napisom imena tovarne	42
Slika 3: Tovarniški dimnik danes	44
Slika 4: Pogled na tovarno z gradu Tabor	45
Slika 5: Prostori tovarne danes	46
Slika 6. Spodnji del tovarne danes	47
Slika 7: Vhod v tovarno danes.....	49
Slika 8: Scena kavarniškega večera	51
Slika 9: Povezovanje kavarniškega večera – Nika Klepec	54
Slika 10: Pogovor ob pregledu zbranih fotografij.....	56
Slika 11: Pogovor z gospodom Jožetom Deželakom	57
Slika 12: Lokacija nekdanje trgovine Volna	60
Slika 13: Obiskovalci dogodka	63
Slika 14: Vabilo na razstavo	68
Slika 15: Plakat razstave	70
Slika 16: Muzej Laško	71
Slika 17: Panorama razstavnega prostora	72
Slika 18: Vhod v razstavni prostor	72
Slika 19: Postavitev razstave	73
Slika 20: Primer panoja	75
Slika 21: Razstavljeni oblačila.....	76
Slika 22: Tkalski čolniček	77
Slika 23: Vitrina z izdelki tovarne.....	78
Slika 24: Pehar z darilcem za obiskovalce	80
Slika 25: Obleka gospoda Jožeta Deželaka	81
Slika 26: Prikaz materialov za izdelke	82
Slika 27: Vitrina z modnimi izdelki	83

KAZALO PRILOG

Priloga 1: Prepis 6. Kavarniškega večera »Volna Laško – preteklost in prihodnost«

Priloga 2: Ješkova pesem

Priloga 3: Članek o Volni Laško v Laškem biltenu

Priloga 4: Napoved razstave »Volna Laško – predilnica in tkalnica« v Muzeju Laško

Priloga 5: Panoji z muzejske razstave »Volna Laško – predilnica in tkalnica« v muzeju Laško

Priloga 6: Objava Turističnega društva Laško o izvedenem dogodku

UVOD

»Čemu ta zgodba?

*Meni v pomoč,
da spet prikličem mater in vse ljube,
ves včerajšnji in jutrišnji Nekoč.«*

Boris A. Novak, Vrata nepovrata

Volna Laško, »fabrika« pod Šmihelom v Laškem, že dolgo ne obstaja več. Nudila je kruh številnim družinam, z njo je povezana skoraj vsaka družina v občini. V vseh teh letih pa kljub temu nikoli ni prišlo do muzejske predstavitve njene industrijske dediščine niti kakršne koli druge predstavitve njenega pomena za prebivalce Laškega. Osebna družinska zgodba me povezuje z Volno Laško, saj sta se moja babica Aleksandra in dedek Juraj spoznala v Volni Laško. Babica je delala v »kancliji« kot uradnica in domačinka iz Laškega, dedek pa je bil dolga leta tkalski mojster in obratovodja tkalnice. V Laško je prišel kot mlad fant iz Karlovca pred II. svetovno vojno in se zaposlil pri takratnem lastniku Gerkmanu. Ta ga je tudi napotil na izobraževanje na Češko. Kot sem ugotovila pri raziskavi za magistrsko delo, je bil dedek eden tistih tujcev, ki so v zgodnjih letih prinesli tekstilno znanje v tovarno. Zaradi poklona njima kot industrijskima delavcema in umestitve vseh anonimnih delavcev, ki so skriti za svojim delom do zdaj ostajali v temi (Vodopivec, 2021), sem začutila svoje poslanstvo, da v svoji skupnosti skušam pripraviti pogovorni kavarniški večer in muzejsko razstavo. S tem bi vplivala na prevrednotenje pozabljenih preteklosti med samim prebivalstvom Laškega, hkrati pa bi razstava privabila obiskovalce od drugod kakor tudi naključne turiste v mestu. Raziskovalna naloga je bila zastavljena z namenom, da se čim bolj osvetli dediščina tekstilne tovarne Volna Laško za lokalno skupnost in pripravi najustreznejši pristop muzejske interpretacije za predstavitev pomena njene dediščine.

Laško je turistično mesto, znano predvsem po zdraviliškem turizmu, v zadnjem času pa tudi po drugih oblikah turizma kot gospodarske dejavnosti. Turizem je gospodarska panoga, ki je v zadnjih letih močno rasla. V prvi vrsti je ekonomska dejavnost, ki naj bi zagotavljala čim večji dohodek, kakovostna delovna mesta, prav tako pa naj bi prispevala h kakovostnemu preživljanju prostega časa. Evropska komisija z vsemi

dokumenti opredeljuje razvojno perspektivo turizma, ki mora dejavno prispevati k ohranjanju dediščine in lokalnih identitet prebivalcev Evrope ter medsebojnemu razumevanju različnih kultur. Kakovostni vzdržni turizem doživljanja dediščine mora turistu omogočati izobraževanje in osebni razvoj, saj turisti niso samo porabniki, ki stremijo zgolj k zabavi in adrenalinskim pustolovščinam (Keršič Svetel, 2014). Ena njegovih pomembnih nalog je predstavljanje zgodb, ki pojasnjujejo pomen in smisel kraja, njegove preteklosti in sedanosti obiskovalcem in tudi domačinom (Markwell in Weiller, 1998). Za obiskovalce mest je zanimiva dediščina industrializacije, ki se dotika širokega kroga ljudi. Industrija in njen razvoj sta kraje in mesta popolnoma preoblikovala, bil je čas hitrih sprememb, ki so ponudile nove vzorce delovanja družbe, nastajal je nov način razmišljanja. Laško je imelo v preteklosti razvite različne oblike industrije, ki je sooblikovala podobo mesta in njegovega prebivalstva. Poznano je pivovarstvo, lesna industrija in rudnik rjavega premoga. Za razvoj mesta je bila zelo pomembna tekstilna industrija, ki jo predstavlja Volna Laško. Zaposlovala je mnogo prebivalcev, nadvse ali najbolj pomembno dejstvo pa je, da je zaposlovala predvsem žensko delovno silo. Ženske so s tem dobile možnost ekonomske neodvisnosti in izobraževanja, posledično pa je s tem povezan tudi drugačen način življenja. Predstavitve industrijske dediščine v Muzeju Laško v obliki razstav so že doživele zgoraj omenjene industrijske gospodarske organizacije. Laščani so še posebej povezani s pivovarsko industrijo. Za predstavitev in ohranjanje le-te je v devetdesetih letih 20. stoletja in do finančne krize leta 2008 z nekdanjim vodstvom skrbela Pivovarna Laško, ki je v ta namen vlagala tudi finančna sredstva. Vodilni v podjetju so že takrat spoznali pomen in rednost industrijske dediščine. Volna Laško je po stečaju v Laškem ostala pozabljena in nezanimiva. Za ohranitev in valorizacijo njene dediščine ni bilo interesa, Muzej Laško pa je glede na stanje v Laškem tudi povzel pobude za njeno predstavitev.

S tekstilno industrijo so bili povezani celi rodovi različnih generacij, ki so s svojimi rokami obnavljali in gradili tovarne. Tudi Laško s svojimi prebivalci ni bilo izjema. V teh tovarnah so se nato zaposlili njihovi otroci, vnuki. Temeljne vrednote delavskega razreda so bile: delo, soodločanje v podjetju, izobraževanje in prosti čas (Oder, 2015). V letih 1991–1992 je v družbi prevladovalo mnenje, da se začinja novo življenje, da je bilo vse, kar je bilo prej, slabo. Veliko je bilo govora o različnih statistikah in številkah, nihče pa ni govoril o ljudeh, delavcih in doživljanju zapiranja »njihovih« tovarn. Postali so žrtve socialističnega gospodarstva, odvečni in nepotrebni. Prisoten je bil občutek

negotovosti in sesutja ustaljenega življenjskega ritma, vseprisoten je bil zlom tistega, v kar so verjeli. Odvzeta je bila ena ključnih pravic delavcev – pravica do dela, pravi Oder (2015), kar pa pomeni tudi pravico do preživetja, pojavijo se socialne in druge stiske nekdanjih aktivnih delavcev. Vrednote industrijskega dela so povezane z delom in industrijo; to so disciplina, točnost, red, pridnost, udarnost in delavnost.

Namen magistrskega dela je osvetliti pomen industrijske dediščine na primeru nekdanje tovarne Volna Laško, ki je povezana z oblikovanjem delavskega razreda, delavske kulture, položaja žensk, izobraževanja, bivanja ... Industrijska dediščina je ena od temeljev sodobnega sveta, saj je povezana s spomini vseh, ki so bili zaposleni v nekdanjih tovarnah. Govorimo o inženirjih, delavcih v proizvodnji, vratarjih, snažilkah in uradnikih v pisarnah (režiji) teh podjetij. Ta dediščina je marsikje posegla v prostor in okolje, ki ga je preoblikovala, zaznamovala in mnogokrat tudi uničila. Vidrih Perko (2015) navaja, da se je še vedno drži, predvsem v nekdanjih socialističnih državah – pri nas, na Balkanu ter Vzhodni Evropi, politična konotacija, ki je povezana z vzponom komunizma in delavstva. Pogosto se industrijski dediščini odreka status dediščine, ker se v njej nemalokrat skrivajo tragične zgodbe razlaščenih lastnikov, zdaj pa žalost in gnev ljudi, ki ju je prinesel propad industrije v zadnjih desetletjih. Pa vendar je industrija spomenik človeškemu znanju, je spomin na »skupni mi«, odraža strah pred propadom »našega sveta«. Ljudje nikakor ne morejo sprejeti razlage današnjega sodobnega pogleda na »vladavino« delavskega razreda in usodnosti slabega gospodarjenja (ibid.). Poseben poudarek dela je na socialnih spominih tekstilnih delavk in delavcev Volne. Predstavljam priprave in izvedbo terenske raziskave o spominih prebivalcev Laškega na tovarno Volna, iz česar je izšla tudi sama razstava o tovarni in njenih delavcih. Praktični del magistrskega dela je opisan v drugem delu naloge. V prvem delu magistrskega dela prikažem teoretska izhodišča s področja muzeologije in teorije spomina. Teoretična izhodišča so vodila v analizo terenske raziskave. Temu sledi zgodovinsko-družbeni okvir razvoja Laškega in tovarne Volna. V tem delu posebej analiziram pomen tovarne v kolektivnem spominu prebivalcev, ki ga razberemo iz ustnega gradiva. Orišem vlogo individualnih spominov pri oblikovanju kolektivnih podob preteklosti Volne.

Eno redkih orodij strateškega poročanja o vrednotah, pomenu in smislu, ki so v neki skupnosti še živi, je interpretacija dediščine. Najprej je bila to predvsem oblika

neformalnega izobraževanja, v zadnjih desetletjih pa se skušajo doseči pomembni družbenoekonomski cilji: utrjevanje identitet, načrtno oblikovanje osebnega odnosa do dediščine, upravljanje z obiskovalci in podobno. Temelji na izoblikovanih teoretičnih podlagah, etičnih načelih, smernicah kakovosti in mednarodnih strokovnih združenjih. Interpretacija dediščine se danes navezuje na spoznanja teorije komuniciranja, spoznanja psihologije, kognitivne znanosti in drugih ved. Temeljni orodji interpretacije dediščine, na katerih sloni komunikacijska stroka, sta načrtovanje doživetij in osmišljanje doživetij s pripovedjo, zgodbo (Keršič Svetel, 2014). To se še posebej nanaša na kraje, kjer je posredovanje zgodb o skupni preteklosti zaradi razumevanja naravnega okolja skoraj že izginilo ali pa je že izginilo (ibid.). Zaradi vsega tega sem menila, da je skrajni čas, da se prebivalcem Laškega, pa tudi turistom, ki obiskujejo Laško, prikaže pomen Volne za razvoj Laškega kot tudi tekstilne industrije nasploh.

Tovarna Volna Laško je po končani II. svetovni vojni doživljala vzpone in padce, ki jih podrobneje opišem v poglavju o njeni zgodovini. Njen konec se je začel v turbulentnih osemdesetih letih 20. stoletja, ko je še nekako »životarila«, nato pa končno v devetdesetih letih 20. stoletja končala v stečaju. V osemdesetih letih se je tudi sicer sesulo skoraj vse, kar je bilo jugoslovansko – na kulturni, psihološki in gospodarski ravni. Razmere v gospodarstvu so se poslabšale takoj po Titovi smrti leta 1980 (Flere in Klanjšek, 2019). O razpadu države in pomenu industrijske dediščine, njenega ohranjanja, sploh pa o delavcih, je bilo le malo javne razprave. V postsocialističnih diskurzih prekinitve s preteklostjo so bili neslavni konci tovarn in podjetij interpretirani kot dokaz o zavoženosti in zablodelosti jugoslovanske industrije, pa tudi socialističnega projekta nasploh. Situacija je tragično prežeta z delavci brez dela, ki so verjeli v tovarništvo, solidarnost, ljubezen in človekovo dostojanstvo (Pogačar, 2016). Glede na to, da Evropo v zadnjih tridesetih letih zaznamuje velik pohlep in spodjedanje temeljnih človeških vrednot civilne družbe, ki pomenijo varno in boljšo prihodnost, so ustanove kulturnega spomina tiste, ki bi morale biti v poduk in plemenitenje sedanjosti in bodočnosti (Šola v Perko, 2014).

1 METODOLOGIJA IN CILJI

V zadnjih tridesetih letih se je videz Slovenije precej spremenil. Podobo civilne družbe je preoblikovala doba profita. Preteklost bi morala biti temelj za boljšo in varno prihodnost za vse. Svetovna politika, neoliberalen razvoj in še kaj so nas potegnili v današnje stanje. Maloštevilni oblastniki – predstavniki novodobnega kapitalizma, so zasvojeni s premoženjem in profitom (Klein, 2018). Socialistična ureditev v Sloveniji po II. svetovni vojni je imela nalogo rešitve gospodarske zaostalosti in ekonomske odvisnosti od tujega kapitala. Oblikovala se je posebna »socialistična zavest«, ki je bila rezultat sprejetega Zakona o upravljanju državnih gospodarskih podjetij po delovnih kolektivih (leta 1950). Kolektiv je prvič v zgodovini odločal o gospodarjenju. Čas je pokazal, da je enopartijska država ekonomsko neučinkovita. Kot je bila Slovenija po bombnih napadih po II. svetovni vojni v ruševinah, se je konec 20. stoletja znašla v ruševinah industrija (Černelič Krošelj et al., 2011).

V mestu Laško je bila, poleg zdraviliškega turizma, v prejšnjem stoletju razvita tudi industrija. Mesto je imelo pivovarsko in lesno industrijo, rudnik in tekstilno tovarno Volna Laško, ki je bila nekaj časa največji zaposlovalec v občini. Tovarna je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja končala v stečaju. Skoraj ni družine v mestu in okolici, ki ne bi imela koga, ki je bil zaposlen v tekstilni tovarni. Nekateri Laščani se še vedno spominjajo lepših in bolj cvetočih časov nekdanje tovarne. Simbol Volne Laško je visok tovarniški dimnik, ki je bil priča razvoju, pa tudi propad(anj)u tekstilne tovarne. Okolica nekdanje tovarne je neurejena in vir pritožb bližnjih sosedov. V nekdanjih industrijskih halah se nahaja podjetje Turnaplast, prostore zasedajo manjši obrtniki, uporabljajo se kot skladišča različnih predmetov, predvsem pa je vidno propadanje stavb. Nujna je ohranitev spomina na nekdanje zaposlene, če že tovarna nima neke konkretne nove namembnosti. Tovarna Volna tako predstavlja prvovrsten študijski primer za analizo vloge muzejske interpretacije za valorizacijo dediščine.

Namen naloge je raziskati pomen tovarne Volna Laško v času po II. svetovni vojni do danes. Poseben poudarek je na obdobju socializma, kjer se je izoblikoval sistem vrednot v javnem in zasebnem življenju, saj je delo v tovarni pomenilo preživetje delavca in njegove družine. Namen je predstaviti odnos posameznika in podjetja – tekstilne tovarne Volna Laško do dela in zaslužka, političnega in družbenega delovanja,

izobraževanja, zdravja, prostega časa ter družin zaposlenih. Na primeru magistrskega dela želim predstaviti pomen ohranjanja industrijske dediščine pred popolno pozabo, ohraniti kolektivni spomin nekih generacij in poudariti pomen časa ter predstaviti svoj pogled na to obdobje. V tem kontekstu bom kritično analizirala tudi izkušnjo priprav in izvedbe začasne razstave o tovarni Volna in njenih delavcih, ki sem jo organizirala skupaj z Muzejem Laško dne 14. 9. 2018 ter pogovorni kavarniški večer.

Aktualnost teme in potencial industrijske dediščine, družbena in ekonomska vloga Volne Laško, pa tudi neraziskanost primera so vodila za naslednje cilje:

- prvi cilj je raziskati in dokumentirati razvoj tovarne s pomočjo pisnih in ustnih virov (zbiranje zgodb in spominov tekstilnih delavcev) ter osvetlitev njenega dediščinskega pomena;
- drugi cilj je osvetlitev pomena tovarne v kolektivnem spominu;
- tretji cilj je kritična analiza izvedbe kavarniškega večera ter izoblikovanja in zasnove začasne razstave o Volni Laško.

Treba je predstaviti varovanje industrijske dediščine, ki je spreminjala življenjske navade ljudi in je oblikovala posebno socialno skupino. Za raziskavo primera sem uporabila ustaljene metode zbiranja podatkov preko obstoječe strokovne, znanstvene in poljudne literature, arhivskih dokumentov in drugega gradiva. Ključna pa je etnografska metoda z zbiranjem pričevanj na kavarniškem večeru, ki sem jih uporabila pri izvedbi razstave o Volni Laško. Vpogled v življenje in delovanje tovarne so mi ponudili mnogi neformalni pogovori z ljudmi, pa tudi pripovedi moje mame, ki se je z nekaterimi starimi Laščani pogovarjala o tem. Tako sem si lažje predstavljala »duh tistega časa« ter ustvarila podobo Volne in pomen njene dediščine, ki sem jo želela predstaviti. Pričevanja so bila uporabljena pri oblikovanju razstave in pri interpretaciji v kontekstu z drugimi zbranimi podatki.

Razstavni material (fotografije, blago, volno, oblačila iz blaga, pletenine, dele predilnega stroja, priznanja itd.) sem pridobila večinoma sama s pomočjo družine, sorodnikov, prijateljev in delavcev nekdanje tekstilne tovarne ter tudi njihovih otrok ali naslednikov. Pomemben vir podatkov glede dogodkov in življenja delavcev prihaja iz glasil Dekorativne, Predilnice Laško. Ta so objavljala različne dogodke v podjetju, izjave delavcev in njihove spomine, opremljena so bila tudi z različnimi fotografijami.

Raziskovalno vprašanje je zastavljeno z namenom, da se čim bolj osvetli problematika industrijske dediščine tekstilne tovarne Volna Laško in da se tako temu primerno poišče primerno muzejsko interpretacijo. Z ugotovitvami raziskave želim seznaniti različne deležnike v lokalni skupnosti, kako in zakaj je pomembno ohranjati industrijsko dediščino. Magistrsko delo se navezuje na vprašanje pomena in poznavanja dediščine Volne Laško za lokalno skupnost ter temu primeren najustreznejši pristop muzejske interpretacije pri predstavitvi le-te. Zastavljeno raziskovalno vprašanje je: »Kakšen je najustreznejši pristop muzejske interpretacije industrijske dediščine v majhnem kraju, ki ga je slednja temeljito zaznamovala?«

Med raziskavo dediščine Volne Laško je nastopil problem oziroma omejitev pri izvedbi pogovorov z nekdanjimi delavci in zbiranju zgodb in pričevanj. Večina jih je že starejših, nekateri so zelo bolni ali pa prepričani, da »niso za v javnost«. V obdobju po izvedbi kavarniškega večera sta se pred razstavo poslovili dve gospe, ki sta posodili razstavni material (Jožefa Kerin in Stanislava Ojsteršek). Svojci so mi nato ta material prepustili v hrambo. Tovarniški tekstilni delavci Volne so preprosti ljudje, ne želijo pa se javno izpostavljati, ker menijo, da ne znajo »nič prav povedati«. Nekateri so se z menoj neformalno pogovarjali, vendar niso želeli, da se pogovor zvočno ali pisno posname kot intervju. Izraženo je bilo mnenje, da je Laško majhno mesto, pa se bojijo, kaj bodo »drugi« mislili o njih. Z določenimi nekdanjimi delavci tovarne se je pogovarjala tudi moja mama, ker so ji bolj zaupali, saj jo poznajo od otroštva dalje. Nekateri od njih so bili sodelavci moje babice in dedka. Pogovori so bili zelo neformalni, intervjuji pa netranskribirani. Za magistrsko delo je bila to zelo velika ovira, saj je bilo pridobivanje podatkov v obliki intervjuja onemogočeno. S sogovorniki sem stopila v stik s pomočjo družinskih članov (mama, starejši sorodniki – mamina teta, babičin bratranec). Kasneje sem prišla v stik z naključnimi sogovorniki po principu »snežne kepe«, torej tako, da mi je eden priporočil drugega, nekaj tudi starejši sosedje iz naselja, kjer je naša družinska hiša in tam še živijo moji starši (prej so tu živeli tudi moji stari starši). Stik s sogovorniki sem navezala na podlagi socialne mreže, vsem pa je bilo enotno to, da niso privolili v snemanje pogovorov.

2 INDUSTRIJSKA DEDIŠČINA

Izgradnjo industrijskih objektov v zgodnji industrijski dobi je določala bližina energetskih virov (premog in voda), oddaljenost od trgovskih središč je določalo merilo pešca in voza, pomembna je bila tudi možnost odlaganja odpadkov. Prav zaradi tega so tovarne najprej postavljali ob plovnih rekah, pristaniščih in pomembnih cestah. Ob razvoju železnice pa so jih največkrat gradili ob železniških tirih, zato so imeli veliki kompleksi tudi svoj poseben železniški tir, da so olajšali nakladanje in razkladanje izdelkov in surovin (Mihelič, 2002). Tovarna Volna Laško je bila, glede na zgoraj omenjeno, zgrajena ob železniški progi in glavni cesti, ki jo je povezovala s Celjem in Zidanim Mostom. Industrijski kompleksi so večinoma zavzemali velike površine, Volna je bila pri tem omejena zaradi samega reliefa, saj mesto Laško leži ob reki Savinji in je na obeh bregovih obkroženo s hribovjem. Zgornji objekti Volne niso na ravninskem delu, temveč so grajeni v klančino hriba Šmihel.

Industrijski razvoj v Sloveniji sega v obdobje tridesetih let 19. stoletja, ko so klasične obrti propadale in se je začelo ustanavljanje industrijskih podjetij. Vse se je dogajalo skladno z razvojem železniškega in cestnega omrežja. Proces industrializacije zajema širjenje industrije, uvajanje novih tehnoloških in tehniških postopkov v proizvodnjo. Tehnična revolucija je v industrijo prinesla preobrat z izumom parnega, tekstilnih in drugih strojev. Stroji so nadomestili človeško delovno silo. Proizvodnja je postala mogoča v večjem obsegu za širši trg. V razvoju se je sprva uveljavil in prevladoval angleški vzorec, ki je slonel na lahki, predvsem tekstilni industriji. Postopoma so se uveljavile še barvna in črna metalurgija ter strojna in kemična industrija. Že v času Avstro-Ogrske je kar nekaj slovenskih blagovnih znamk vzbudilo strokovno zanimanje na evropskem prostoru. I. svetovna vojna je zelo prizadela industrijski sektor, saj je primanjkovalo surovin, reprodukcijskega materiala, delovne sile, strokovnega osebja itd. V obdobju med obema vojnama se je povečalo število podjetij, ki so se po tehnoloških rešitvah in tehnični dovršenosti uveljavila na zahtevnih tujih trgih, poseben položaj pa so imela zagotovljen na jugoslovanskem trgu. V tem obdobju je postal slovenski prostor zanimiv za tuje vlagatelje. Ti so svoj kapital vlagali v domače delniške družbe ali družbe z omejeno odgovornostjo. Tako so kot deležniki sooblikovali poslovno politiko podjetij/družb. Leto 1945 je prineslo korenit zasuk v gospodarskem življenju. Posledice so se odražale do začetka devetdesetih let 20. stoletja. Več kot

dvajset slovenskih industrijskih podjetij se je v tem obdobju uveljavilo na svetovnem trgu, na jugoslovanskem trgu pa jih je monopolno nastopalo več kot trideset. Do konca petdesetih let so uporabljali pojem podjetje, nato pa so uporabljali naziv delovni kolektiv, delovna ali gospodarska organizacija. Vsebinsko se je pojem socialističnega podjetja razlikoval od klasičnega socialističnega podjetja, ko je bila usmerjevalec in načrtovalec gospodarskega življenja država. Gospodarska organizacija je bila samostojna le nasproti drugim gospodarskim organizacijam, ne pa nasproti družbeni skupnosti. Sama je lahko ugotavljala in delila dohodek ter odločala o načinu gospodarjenja in njegovi organizaciji, samostojno je oblikovala poslovne povezave in nastopala na trgu. V razvoju industrije je večina socialističnih držav povzela po sovjetskih ekonomistih, ki so na podlagi marksistične politične ekonomije postavili nov industrijski vzorec. Ta je temeljil na hitrejšem razvoju industrijskih panog kategorije I (črna metalurgija, strojna, elektrotehnična in težka kemična industrija). Na podlagi teh panog so bile ustvarjene razmere za razvoj lahke industrije (potrošnih dobrin). V razvoju industrializacije se je konec osemdesetih let 20. stoletja začelo novo obdobje. Nič več ni veljalo Taylorjevo načelo, da stroj poženemo z elektriko, delavca pa z denarjem, saj sta gonilo razvoja postala znanje in informatika. Uvajati se je začela sodobna tehnološka oprema, razvila so se področja računalništva, telekomunikacij in mikroelektronike. Obdobje po osamosvojitvi oziroma t. i. tranzicijsko obdobje je na Slovenskem pomenilo propad in stečaje mnogih podjetij. Seznam propadlih tovarn s konca osemdesetih in devetdesetih let preteklega stoletja je zelo dolg. Vzrokov za takšno usodo podjetij je veliko. Prehod v nov družbenopolitični in ekonomski sistem je bil zelo kompleksen proces. Za propadlimi podjetji so ostali veliki industrijski kompleksi in množica obupanih delavcev, ki so izgubili vse. V 21. stoletju pa večjo storilnost, večjo kakovost in nižje cene omogoča robotizacija, ki v veliki meri prevzema dela, ki jih je nekoč opravljali industrijski delavec (Lorenčič in Prinčič, 2018).

Posebno pozornost glede dogodkov, ki se navezujejo na propad industrije, bi navezala na svetovne spremembe, ki so se začele dogajati konec sedemdesetih in v osemdesetih letih 20. stoletja. Po smrti Josipa Broza Tita leta 1980 so se na področju Jugoslavije zgodile velike spremembe, ki so privedle do razpada države. Nič drugače ni bilo drugod po svetu, saj je prihajalo do velikega preobrata v svetovnem gospodarskem in družbenem smislu (podrtje Berlinskega zidu, razpad Sovjetske zveze, liberalizacija s strani komunistov vodenega gospodarstva na Kitajskem itd.). Harvey (2012) navaja, da

se je v tem obdobju izoblikovala doktrina, ki jo poznamo pod imenom »neoliberalizem«, in postala vodilo ekonomske misli in upravljanja. Posledice tega smo čutili tudi na naših tleh, saj je neoliberalizem dobil velik razmah. Po nastanku Slovenije smo doživeli privatizacijo, država pa se je umikala iz mnogih področij socialne oskrbe. Po Harveyju (2012) je bil novi princip delovanja države ta, da je zagotovila ustrezno delovanje trgov, njeni posegi v trge pa so lahko bili zgolj minimalni. Neoliberalizem daje poudarek na močne pravice do zasebne lastnine, proste trgovine in močne trge. Njegovi zagovorniki so zasedli vodilne položaje v izobraževanju (univerze), finančnih ustanovah, upravnih odborih, v občilih in mednarodnih ustanovah, kot so Mednarodni denarni sklad (MDS), Svetovna banka in Svetovna trgovinska organizacija, ki regulirajo svetovne finance in trgovino (ibid., str. 7). Kot je bilo mogoče občutiti tudi pri nas, je od devetdesetih let dalje postajalo očitno, da nastaja prepad med vladajočimi in preostalo večino prebivalstva (delavskega razreda), ki je zavoľjo profita postajal nepotreben strošek. Tak je bil položaj nekdanje Volne, ki ni bila več konkurenčna na trgu. V devetdesetih letih prejšnjega stoletja je bila pri nas, pa tudi drugod v Evropski uniji (EU), stopnja nezaposlenosti zelo velika. Na to so se politične elite EU odzvale z Evropsko strategijo zaposlovanja iz leta 1997 in Lizbonsko strategijo iz leta 2000; njuna skupna značilnost je, da nezaposlenosti ne obravnavata kot makroekonomski element, ki ga rešujejo državne intervencije, ampak je to problem nezadostne prilagodljivosti in produktivnosti, kot spodbuja neoliberalistična ideologija (Furlan, 2012). Omenja tudi, da je Lizbonska strategija služila afirmaciji moči evropskemu kapitalističnemu razredu in discipliniranju delavskega razreda, nikakor pa ne uravnoteženemu pristopu k socialnim in ekonomskim politikam (ibid.). Strategije konkurenčnosti in zaposlovanja so same po sebi protislovne, zato so tudi cilji ustvarjanja novih delovnih mest in ohranjanje socialnih standardov ostali zgolj na papirju (ibid.). Omeniti je treba uvedbo skupne evropske valute, ki je konsolidirala interese finančnega in industrijskega kapitala najrazvitejših držav EU. Zagotovljena je bila centralizacija monetarne politike, z evroobmočjem se je vzpostavilo ugodno poslovno okolje za kapital iz centra EU (Nizozemska, Belgija in Nemčija). Sprejetje evra je državam članicam Evropske monetarne unije (EMU) preprečilo možnost vplivanja na lastno monetarno politiko; v zvezi s tem so pritiske na trgovinske bilance reševale z zadolževanjem ter nižanjem neposrednih in posrednih stroškov dela (nižanje plač/mezd in socialnih transferjev), s čimer so poskušale doseči mednarodno konkurenčnost. Iz tega ni težko spoznati, da je bil v tem primeru izvršen agresiven napad na delavski razred in uničevanje socialne

države (ibid.). Danes, s časovne distance, tudi mi lahko presodimo, da se je vse to dogajalo v naših tovarnah, ki so druga za drugo propadale. Zato se mi po vseh pogovorih z nekdanjimi delavci zdi, da so ljudje občutili izgubo nečesa, za kar vedo, da se nikoli več ne bo vrnilo. V obdobju propada Volne so ljudje izgubili svoje dostojanstvo, da se preživljajo z delom, bili so popolnoma nepripravljeni na dogodke, ko so za tovarno postali nepotreben strošek. Verjetno si nihče od njih ni predstavljal, kaj se bo zgodilo, ko so se na plebiscitu odločili za osamosvojitve države. Morda je tudi to eno od dejstev, da se pojavlja nostalgija za »starimi dobrimi časi«.

2.1 KONCEPT DEDIŠČINE

Ob besedi dediščina najprej pomislimo na predmete, ki se prenašajo iz roda v rod, vendar o dediščini govorimo takrat, ko nekim elementom, ki so snovni ali nesnovni, pripisujemo neki pomen. Pomeni se spreminjajo skozi čas. Različne generacije in kulture ga širijo ali ožijo, gre za neki proces selekcije. Prav ta proces izbora selekcije imenujemo »dediščinjenje – heritageisation« (Harvey, 2001). Govorimo o razumevanju socioloških procesov, ki dediščino ustvarjajo; posledično v kompleksnem vrednotenju pomenov te procese pripišemo dediščini (Fakin Bajec, 2011). Raziskave dediščine so zapletene in ob hitrih spremembah jih poganjajo spomini in pozabe, privrženosti, razločevanja, imaginacije, izkušnje ljudi s seboj in drugimi (Slavec Gradišnik, 2014). Družbene norme, ki jih srečujemo tudi na mikroravni, so kot posledica prepoznane pri valorizaciji socialistične dediščine industrijskih obratov in tudi vojašnic (Hrobat Virloget et al., 2016). V klasičnem, v posamezne humanistične discipline usmerjenem tolmačenju ima dediščina tudi več strokovnih pomenov: zgodovinski, umetniški, arhitekturni, tehnološki, socialni ... Vsi ti pomeni pa tvorijo družbeni pomen. Ljudje dediščino večinoma razumejo kot sožitje med ljudmi in njihovim življenjskim okoljem ter tradicijsko vezjo med njima (Hrobat Virloget, 2012). Vse to seveda sooblikuje identiteto – nacionalno, lokalno, v primeru Volne Laško identiteto njenih tekstilnih delavk in delavcev ter njihovih družin; ta identiteta je povezana s kolektivnim spominom.

Spremenljivost in večplastnost pomena dediščine je jasno zapisana tudi v definicijo dediščine v slovenskem Zakonu o varovanju kulturne dediščine:

»Dediščina so dobrine, podedovane iz preteklosti, ki ji Slovenke in Slovenci, pripadnice in pripadniki italijanske in madžarske narodne skupnosti in romske skupnosti, ter drugi državljanke in državljani Republike Slovenije opredeljujejo kot odsev in izraz svojih vrednot, identitet, verskih in drugih prepričanj, znanj in tradicij. Dediščina vključuje vidike okolja, ki izhajajo iz medsebojnega vplivanja med ljudmi in prostorom skozi čas« (Zakon o varstvu kulturne dediščine, 2008, čl. 1).

Dediščino vrednotimo na različne načine. Artefakti in nesnovni elementi, kot opominja Harvey (2001), dobijo vrednost dediščine skozi proces dediščinjenja, ki ga sooblikujejo diskurzi (ibid.). V magistrskem delu predstavljam proces »dediščinjenja« tovarne Volna »od spodaj navzgor« in spregovorim o problematiki oziroma predstavitvi nesnovne dediščine, ki nastaja pri njeni interpretaciji in predstavitvi (Hrobat Virloget, 2019). Glede dediščine teče diskurz med stroko in »ljudstvom«, kaj je dediščina in kdo je tisti, ki si prilašča edino pravico glede njenega prepoznavanja in vrednotenja (ibid.).

2.2 INDUSTRIJSKA DEDIŠČINA IN NJENO VREDNOTENJE

Razvoj industrije v 20. stoletju je zajel tudi Slovenijo in verjetno skoraj ni mesta, kjer ne bi nekoč stala tovarna. Njihov razmah je bil še posebej velik v socialističnem obdobju nekdanje Jugoslavije. Po propadu nekdanjih tovarn imena nekdanjih »fabrik« izginjajo v zgodovino. Tega se vsak od nas lahko zave, če se sprehodi mimo nekdanjih opuščenih tovarniških poslopij z velikimi halami. Ostaja pa industrijska dediščina, za katero je potreben celostni pristop, ki se osredotoča na ohranjanje, zaščito in razvoj dediščine na vseh ravneh – lokalni, nacionalni in mednarodni.

Zadnja leta 20. stoletja so zaznamovali popolni propadi starih industrij. Mnoga evropska industrijska mesta in vasi so postali kraji propadlih industrij, njihova skupna značilnost pa opuščeni tovarniški objekti. Industrijska dediščina vsebuje materialne in nematerialne dokaze, predmete, dokumente, strukture, ustvarjene za ali z industrijskim postopkom, kjer bi bilo treba v različnih primerih spregledati znanstveni vidik (zgodovina, umetnostna zgodovina, demografija, inženiring ...), potrebuje pa interdisciplinarni pristop. K industrijski dediščini spadajo vsi oprijemljivi ostanki iz tehnološke in industrijske preteklosti človeške civilizacije ter nesnovna industrijska

dediščina, ki predstavlja dragocene dokaze kot tudi zgodovinski vir o industrijskem vzponu. Na spletnih straneh Interreg Europe (<https://www.interregeurope.eu/good-practices/a-new-future-for-industrial-heritage>) in TICCIH najdemo zanimive informacije o varovanju industrijske dediščine (<https://ticcih.org/sites/>).

Ustvarjanje industrijske dediščine pa ni enostaven, nedvoumen in neproblematičen proces, kar še posebej velja za družbe, kot so slovenska in druge družbe nekdanje Jugoslavije. Intenzivna industrializacija in z njo povezana modernizacija, urbanizacija in izboljšanje življenjskih razmer v teh družbah so tesno povezani s socialističnim obdobjem. Socializem se kot politični in ekonomski sistem in življenjska izkušnja zelo pogosto interpretira kot »neevropska«, deviantna epizoda v zgodovini vzhodnoevropskih družb. Muzejske in druge s to dediščino povezane naracije o socialističnem industrijskem delu so zaznamovane z ambivalenco in pogosto samocenzuro (Petrović, 2016).

ICOMOS je TICCIH, ki je svetovna organizacija za industrijsko dediščino, priznal za pooblaščenega svetovalca v zadevah, ki so povezane z ohranjanjem in preučevanjem industrijske dediščine (»About«, b. d.). Cilji TICCIH so, da spodbujajo mednarodno sodelovanje na področju ohranjanja, dokumentiranja, raziskovanja, interpretiranja in spodbujanja nadaljnjega izobraževanja o industrijski dediščini, ki je zelo široko področje. Industrijska dediščina so ostanki industrije, kamor spadajo: industrijska območja z infrastrukturo, oprema in stroji, pokrajine, naselja, stanovanja, izdelki, procesi, znanje in veščine. Stavbe in strukture, ki so bile izgrajene za industrijsko dejavnost, procesi in orodja, ki se pri tem uporabljajo, mesta in krajine, kjer se nahajajo, imajo pomembno vlogo z drugimi snovnimi in nesnovnimi pojavnimi oblikami industrializacije (»The Nizhny tagil charter for the industrial heritage«, 2003). TICCIH kot mednarodno telo vključuje vse, ki jih zanima razvoj in ohranitev industrije in njene dediščine: zgodovinarje, kustose, konservatorje, arheologe in arhitekto, učitelje, študente ... Prav tako vključuje institucije in posameznike, organiziran pa je prek nacionalnih združenj v državah, kjer obstaja nacionalni organ za industrijsko dediščino. Organizira redne kongrese na različnih lokacijah za izmenjavo znanstvenih perspektiv in promocijo industrijske dediščine (»ICOMOS/TICCIH memorandum of understanding«, b. d.). Status in sodobno interpretacijo industrijske dediščine sistematično določata Nižnotagilska listina za industrijsko dediščino, ki jo je TICCIH

sprejel v Moskvi leta 2003, in Dublinska načela, ki so bila predstavljena na 17. generalni skupščini ICOMOS leta 2011. V Nižnotagilski listini («The Nizhny tagil charter for the industrial heritage«, 2003) so poudarili, da imajo stavbe in strukture, ki so bile zgrajene za industrijsko dejavnost, procesi in orodja, ki se pri tem uporabljajo, mesta in krajine, kjer se nahajajo, izjemno pomembno vlogo. S tem so povezane tudi druge snovne in nesnovne pojavne oblike industrializacije. Dublinska načela pa opredeljujejo načela za ohranjanje krajev, območij in krajin industrijske dediščine. Beneška listina iz leta 1966 je pri ohranjanju kulturne dediščine pomembna, ker poudarja pomen duhovnih vrednot, avtentičnosti misli in simbolnosti materialnega nasproti materialnim vrednotam. Kot poudari Vidrih Perko (2019), kasnejše listine še jasneje navajajo pomen ohranjanja kulturne dediščine v izvornem življenjskem okolju, predvsem pa pomen vključevanja ljudi in lokalnih skupnosti v varstvo dediščine. Pri obravnavi in sodobni interpretaciji industrijske dediščine je preboj v spreminjanju kolektivne zavesti o tej vrsti dediščine z vrsto različnih programov opravilo združenje E-FAITH – Evropska zveza združenj industrijske in tehnične dediščine. Izgradili so platformo prostovoljcev in podobnih organizacij, ki delujejo pod njihovim okriljem.

Splošna spremenljivost in generiranje družbenih vrednot, ki smo jim priča, spreminjajo vrednotenje industrijske dediščine in hkrati oziroma posredno tudi kriterije za varovanje le-te (Ifko, 2004). Ifko (ibid.) analizira tudi kriterije v odnosu do industrijske dediščine, po katerih lahko ugotovimo nekaj splošnih značilnosti:

- likovnoestetski kriterij je subjektiven, saj so industrijski objekti temeljili na racionalnosti in prilagodljivosti zasnovam;
- kriterij redkosti je odvisen od poznavanja korpusa industrijske dediščine;
- kriterij kvalitete je vprašljiv do kakršne koli dediščine;
- kriterij starosti ni primeren, ker gre za novejšo dediščino 19. in 20. stoletja;
- kriterij tipičnosti opredeljuje nazornost razvoja, saj je gradnja industrijskih zgradb eden od »produktov« industrializacije;
- kriterij izvirnosti opredeljuje industrijsko arhitekturo preko temeljnih razvojnih kvalitet industrijske arhitekture (novosti pri uporabi materialov, izvedba konstrukcije, estetski izraz);

- najpomembnejši je kriterij zaokroženosti, saj je za razumevanje industrijskega kompleksa ključno razumevanje celotnega proizvodnega procesa, kar pomeni tudi spomin na potek dela.

Splošna lastnost ustvarjanja industrijske dediščine je preoblikovanje (nekdanjih) industrijskih objektov in območij v turistično znamenitost, ki se udejanja prek tesne povezave s turistično industrijo. Ta način se predstavlja kot rešitev za ekonomsko propadanje in pomanjkanje, ta proces pa se praviloma ne obremenjuje s spomini, občutki in izkušnjami delavcev in lokalnih skupnosti, pravi Petrović (2016). Del Pozo in Gonzales (2012, str. 446–447) pravita, da se

»industrijska dediščina [...] v veliki meri uporablja kot v prihodnost usmerjeni ekonomski vir, pri čemer se zanemarjata čustveni in človeški potencial za ustvarjanje novih identitet in povezav s preteklostjo«.

Industrijsko dediščino lahko vrednotimo iz različnih zornih kotov. Vsakdo najprej pomisli na arhitekturno dediščino, vendar v to dediščino spadajo tudi izdelki – nekdanje blagovne znamke, ki so še danes prepoznavne po posameznih tovarnah in oblikovalcih, tako v Sloveniji kot v nekdanji Jugoslaviji (športna oblačila Toper, Murina oblačila, športni copati Startas idr.). Tako se je na kavarniškem večeru predstavil moj sogovornik Jože Deželak, ki se je večera udeležil v obleki, izdelani iz blaga tovarne Volna; zanimivo je bilo, da je obleka stara 60 let, vendar izgled in kvaliteta ne izkazujeta njene starosti. Pomemben vidik industrijske dediščine predstavljajo vrednote, ki so se oblikovale v delavsko kulturo 20. stoletja. Vezi delavcev s tovarno so se vzpostavljale dlje časa, to je bil telesni in čustveni proces navezovanja, tovarna je postala del njih, njihova »fabrika« (Vodopivec, 2021). O teh vrednotah tekstilnega delavca oziroma industrijskega delavca in njihovi identiteti smo govorili na kavarniškem večeru, ki je bil izveden v spomin na Volno Laško.

2.3 INDUSTRIJSKA ARHITEKTURA

V zadnjih dveh stoletjih smo doživeli mnoge spremembe. 19. stoletje je svetu predstavilo industrializacijo, 20. stoletje pa je izkoristilo možnost preobrazbe okolice in spremembo načina življenja, ki so ga nudili produkti industrializacije (Koselj, b. d.).

Pojav industrializacije je pripeljal do razvoja novega stavbnega tipa, saj so se objekti prilagajali posameznim proizvodnim procesom. Oblikovno so se navezovali na obstoječe vzorce: poenostavljeno rečeno so v urbanih prostorih posnemali zasnove mestnih palač, v ruralnem okolju pa gospodarskih poslopij. Značilnost industrijske proizvodnje je potreba po velikih volumnih. V 19. stoletju se je razvoj tipov objektov za potrebe industrije osamosvojil in omogočil, da so industrijske stavbe, ki so zasnovane na fleksibilnosti in racionalnosti, kmalu postale izhodišče novih razmišljanj v oblikovanju arhitekture. Manifestirale so se v modernizmu 20. stoletja. Zaradi manjše izpostavljenosti in iskanja čim bolj ugodnih in cenejših rešitev je industrijska arhitektura ponujala priložnosti za aplikacije novih konstrukcijskih pristopov in preizkusov novih materialov (Ifko, 2007). Osnovna delitev industrijske objekte razvršča na: proizvodne, energetske, transportne, skladiščne in poslovne objekte. V odnosu do prostora pa je treba omeniti, da so že na začetku industrijo praviloma locirali izven mestnih območij, ki so bila v večjih centrih že takrat definirana kot industrijska. Kasneje so zanjo iskali primerne lokacije. Do II. svetovne vojne je bil razvoj vezan na tuje patente, ki so jih za domače potrebe razvijali naši stavbeniki. Po vojni se je oblikovanju industrijske arhitekture posvečalo vedno več pozornosti, npr. za Tovarno gorenjskih oblačila sta arhitekta Ciril Oblak in Fedja Klavora dobila nagrado Prešernovega sklada (ibid.).

V Jugoslaviji kot naši bivši državi se je v zelo kratkem času od konca petdesetih pa do sredine sedemdesetih let 20. stoletja realiziralo veliko število dobre arhitekture. Poleg arhitekturne dediščine zapuščenih tovarn in strojev ta kategorija vključuje tudi: pomožna skladišča, prevozna sredstva in infrastrukturo, kot so tudi delavska naselja (Golob Mihič in Makarun, b. d.). Vsi najpomembnejši arhitekti tega obdobja so imeli najprej pomembne mednarodne izkušnje – Edvard Ravnikar, Edo Mihelič, Juraj Neidhardt idr. so imeli stalne povezave z mednarodno sceno. Socialistično arhitekturo nekateri imenujejo tudi arhitektura modernizacije 20. stoletja. Po II. svetovni vojni se je država gradila od temeljev – zgraditi je bilo treba tovarne, osnovne bivalne enote, vrtce, šole ... Zgradile so se mnoge tovarne in drugi objekti, ki so zaposlovali ljudi: Tomos, Jugoplastika, Ei Niš, Tas Sarajevo, Energoprojekt Beograd, Brodokomerc na Reki, Obodin ... Od 1991 dalje pa se pojavljajo težnje po rušenju objektov, ki so bili zgrajeni v bivšem političnem in socialnem prostoru, po katerem se meri njen odnos do družbenopolitične situacije, ki jo je ustvarila. Iz ideoloških in političnih vzrokov »uničujemo vedno tisto, česar vrednosti ne poznamo,« pravi Skansi (v Milek, 2018).

Prav tako navaja, da je kakovostna arhitektura vedno tista, s katero lahko opišemo določeno zgodovinsko obdobje, v katerem je nastala.

Z zadnjo gospodarsko krizo se je začelo razpravljati o nekdanjih velikih industrijskih objektih, saj so se ustavile vse večje investicije. Pojavila so se razmišljanja, kako bi s čim manj stroški in čim manjšimi posegi kaj naredili. Pred tem v obdobju, ko bi morali s propadom tovarn in ustavitvijo strojev takoj začeti razmišljati o oblikovanju prostora in arhitekture, saj je večina industrijskih objektov zasnovanih na fleksibilnosti in racionalnosti, se to pri nas ni zgodilo. V zvezi s tem Ifko (2014) tudi pove, da smo v Sloveniji potrebovali določeno časovno distanco za objektivni pogled na nekdanje tovarne in njihovo dediščino. Kot eno ključnih izhodišč uspešnega varovanja arhitekturne dediščine Ifko (2007) izpostavlja promocijo dediščine in njenih razvojnih možnosti.

Industrijska arheologija je znanost, ki se ukvarja s proučevanjem industrijske dediščine. Valorizacija te dediščine se je v svetu začela v petdesetih letih 20. stoletja. Industrijska arheologija danes dobiva zelo pomembno in odgovorno nalogo raziskovanja, ohranjanja, restavriranja, valorizacije in predelave takšne industrijske dediščine. Kot znanost je visoko specializirana in temelji na interdisciplinarnem pristopu ob upoštevanju opredmetenih in nematerialnih dokazov, dokumentov, ustnega pričevanja, predmetov, strojev in arhitekturnih ostalin skozi različne znanstvene discipline (Golob Mihič in Makarun, b. d.). Dolg je proces odkrivanja, kateri objekti za neko skupnost nosijo pomen »dediščine«, saj nič ni dediščina samo po sebi – dediščina postane, ko objektu pripišemo oziroma v njem prepoznamo neki pomen (Čebren Lipovec v Branc, 2013). Vse več ljudi se zaveda, da je povojna arhitektura fizični pomnik preteklega obdobja, ki nas je kot posameznike temeljito zaznamovalo in postalo del naše identitete. Čebren Lipovec (v *ibid.*) zaključuje z besedami: »Ključna pri tem je skupnost, ki je dedinja in hkrati skrbnica tega prostora, dediščine prihodnjih rodov«.

Vsi izgublamo del identitete tam, kjer se dediščina izgublja in kjer nekdanja območja industrije danes prekrivajo trgovski prostori. Nihče se noče identificirati z neko tovarno, vendar so te s svojimi izdelki del naše identitete in identitete tistih, ki so tam delali. Dediščina ni zgolj likovna in estetska kategorija, ampak je to, kar smo, meni Ifko (2014). To navezuje na kapital dediščine, ki ni samo strošek, ampak vrednost te

dediščine raste v njenem pomenskem smislu. Poudari namen ohranjanja industrijskih območij skozi avtentične strukture, zato se jih ne poruši. Ponovno rabo lahko opredelimo kot prilagoditev industrijskega območja novi namembnosti, pri čemer so običajne spremembe pri notranji organizaciji prostora. Da bi bila akcija ohranjanja industrijske dediščine trajnostna ali uničujoča, pa je treba najti ravnovesje med spremembami (dograditvami, popravili) in ohranitvijo delov, ki prenašajo kulturne, zgodovinske, arhitekturne in tehnične vrednote območja (Re-industrial Heritage, b. d.). Ifko (2014) poudarja, da gre pri varovanju industrijske dediščine predvsem za politične odločitve. Te pa so podrejene zasebnim investitorjem, tistim, ki želijo vlagati, seveda pa ti tudi pričakujejo dobiček. Petrović (2016) govori o »postsocialistični tranziciji«, ki ustvarja razmere, ki niso posebej privržene ohranjanju nekdanjih industrijskih območij. Obenem pa uvajajo novo hierarhijo vrednot in interesov – poskusi ohranitve starih industrijskih kompleksov se pogosto razumejo kot problem in oviro, še zlasti, če ti kompleksi stojijo v urbaniziranih območjih na zemljiščih, ki si jih pripadniki neoliberalnih elit želijo prilastiti in z njimi kovati profit.

V globalnem svetu postaja industrijska arhitekturna dediščina čedalje pomembnejša, saj je vpeta v kronologijo razvoja različnih gospodarskih dejavnosti v zadnjih dvesto letih. Z arhitekturnega vidika je velikost industrijskih kompleksov v mesta vnesla nova merila glede velikosti zemljiških parcel, ki so jih zavzemali tovarniški kompleksi, arhitektura je s svojo maso in višino izstopala iz tradicionalnih gabaritov predindustrijskega mesta. Vplivala je na širitev mest in njihov urbanistični razvoj. Na primeru Volne Laško pa sem ugotovila še, da so zelo skrbeli za ureditev zunanjih površin. Imeli so kar nekaj zelenih površin, ki so bile vzdrževane, zasajeno je bilo cvetje, tovarno je obdajala mrežna ograja z zidanimi stebrički. Ob vhodu je bila vratarnica in večja železna premična vrata. Vratarnica je bila zelo urejena, tudi tam so imeli korita s cvetjem. Od drugih stavbnih tipov se industrijska dediščina loči po najznačilnejšem in, za nekatere, najpomembnejšem atributu – tovarniškem dimniku (Mihelič, 2002). Tovarna Volna je prav tako zapustila tovarniški dimnik, ki je simbol industrije v Laškem, saj ga opazi vsakdo, ki pride v Laško ali pa se samo pelje mimo.

3 TEKSTILNA INDUSTRIJA IN NJENA DEDIŠČINA

Po II. svetovni vojni je ekonomska politika v Sloveniji največ pozornosti namenila industriji, zato je ta naredila največji skok pri posodabljanju svoje strukture. V prvih povojnih desetletjih so bile vodilne panoge po obsegu proizvodnje in vrednosti tekstilna, kovinska in lesna industrija. Kasneje so se priključili še elektroindustrija in kemična industrija ter ladjedelništvo in farmacevtska industrija. V petdesetih letih prejšnjega stoletja je pri mednarodni trgovinski menjavi Slovenije prevladovalo industrijsko blago oziroma izdelki tekstilne in lesne industrije ter izdelki barvne metalurgije (Lorenčič in Prinčič, 2018).

3.1 RAZVOJ TEKSTILNE INDUSTRIJE V SLOVENIJI

Tekstilna industrija je bila na slovenskem ozemlju nosilka prvega obdobja industrializacije. Prva podjetja so nastala že v tridesetih letih 19. stoletja, tekstilne tovarne pa so gradili tuji podjetniki. Izbirali so kraje, kjer je bila bližina prometnih poti, poceni delovna sila in možnost izkoriščanja vodnih sil. V prvih tekstilnih tovarnah so izdelovali predvsem polizdelke, bombažno prejo in deloma surove tkanine za matične tovarne na Češkem in Spodnji Avstriji. V zvezi s to gospodarsko prakso so bile pri nas razvite predvsem predilnice, slabše pa tkalnice, belilnice, barvarne, apreture. Do konca 19. stoletja so nekatere panoge propadle, npr. suknarstvo in svilarstvo. V pravem pomenu besede je bila pri nas tekstilna industrija samo bombažna industrija. Te tovarne so se začele razvijati kasneje in so bile po opreми povsem enake drugim v Evropi. Gradile so jih večje podjetniške družbe iz Trsta in Dunaja ter tržaški trgovci z bombažem. Šest najpomembnejših tekstilnih tovarn na slovenskem ozemlju, razen tekstilne tovarne v Tržiču, je leta 1912 prevzela družba, ki jo je ustanovil Mautnerjev tekstilni koncern s sodelovanjem dunajske vojske. Stroji so se nato ustavili vse do konca I. svetovne vojne. Vojna je najbolj prizadela podjetja na območju neposrednih spopadov. Predilnico v Ajdovščini so spremenili v bolnišnico, tkalnico v Romjanu so razdejale italijanske čete. Bombažna predilnica v Preboldu pa je v tem obdobju povečala svoje zmogljivosti in je zgradila novo tkalnico ter posodobila proizvodnjo v predilnici (Lorenčič in Prinčič, 2018).

Razmah tekstilne industrije se je zgodil v obdobju med obema vojnama, ko je postala ena najpomembnejših industrijskih vej (poleg metalurgije in lesnopredelovalne industrije). Prodajo so usmerili na domači trg, s čimer so se nekatera podjetja v svojih nazivih označila za jugoslovanska. Ta usmeritev je zagotavljala nadpovprečno učinkovitost, saj so tudi za 40 odstotkov presegali jugoslovansko povprečje v razmerju med vloženimi sredstvi in vrednostjo proizvodnje. Število industrijskih obratov se je do leta 1939 precej povečalo, v njih je bilo 53 odstotkov tujega kapitala. Najštevilčnejši so bili češki vlagatelji, ki so obvladovali 40 odstotkov vseh tekstilnih tovarn. Tekstilna industrija je bila leta 1939 s 109 podjetji in 20.156 zaposlenimi najpomembnejša panoga v slovenskem gospodarstvu. Prevladovale so tkalnice, predilnice so bile manj razvite in niso mogle pokriti vseh potreb tkalnic. Predelava volne je bila dobro razvita. Podjetja so morala uvažati velike količine surovega bombaža, bombažne preje, volne, svile, jute, lanu in konoplje. V tridesetih letih 20. stoletja so začeli izdelavo umetne svile (tovarna v Radvanju). Precejšen delež tekstilne industrije so predstavljala manjša podjetja, ki so imela največ do 150 zaposlenih, v njih pa so prevladovali domači podjetniki. Proizvodni program je zajemal pletene izdelke (nogavice, rokavice, puloverje, razno perilo) in izdelke iz trikotaže. Široko paleto pestrosti tekstilne industrije pri nas v tem obdobju predstavlja proizvodnja klobučevine, trakov in čipk, zaves, preprog in plišev. V obdobju prve jugoslovanske države je svoj vrh dosegla industrija slamnikov. K zmanjšanju odvisnosti tekstilne proizvodnje na Slovenskem ozemlju so v obdobju med obema vojnama prispevali proizvajalci tehničnih tekstilnih potrebščin (Lorenčič in Prinčič, 2018).

Začetek II. svetovne vojne je na tekstilno industrijo močno vplival. Italijanski okupatorji so že leta 1941 uvedli predpise, po katerih so morali slovenski tovarnarji in obrtniki večino svojih izdelkov pošiljati v Italijo. Nemčija pa je z zasedbo slovenskih pokrajin dobila nadzor nad tremi četrtinami vseh predvojnih industrijskih zmogljivosti Dravske banovine. Proizvodnjo podjetij so preuredili za novo proizvodnjo, podjetja pa so bila razglašena za vojaška. Za potrebe vojske so tako proizvajali mehanične izdelke za letalsko industrijo, sestavljali bombe, nekatera pa so izdelovala tekstil in obutev za nemško vojsko. Ministrstvo za industrijo in rudarstvo Narodne vlade Slovenije je leta 1945 objavilo podatek, da je bilo v vojni prizadetih od 25 do 45 odstotkov proizvodnih kapacitet tekstilne industrije, saj je bilo močno prizadetih 47 tovarn, predilnica Litija pa je leta 1943 celo ustavila proizvodnjo (ibid.).

Po letu 1945 so se tekstilna podjetja iz večjih središč začela širiti v manjša, gospodarsko manj razvita območja. Razvijala so se povsod po Sloveniji. So pa nekatera manjša podjetja tudi ukinili ali pa združili v večja, ki so se hitro specializirala in razvijala nove programe. To so bile tovarne konfekcije in trikotažnih izdelkov. So pa nihale in se spreminjale ekonomske in tehnične razmere. V prvih desetih letih po vojni so razvoj usmerili k odpravi nesorazmerja med zmogljivostjo predilnic in tkalnic, nadaljnji razvoj pa je bil usmerjen na rast standarda in porabo. Tekstilna podjetja so s svojimi proizvodnimi programi sledila potrebam po klasičnih tekstilnih izdelkih, prav tako pa tudi naraščanju povpraševanja po konfekciji, dekorativnem blagu za stanovanjsko opremo in pohištveno industrijo, oblačilih in opremi za dejavnosti ob delu, za šport. Tekstilna industrija je do konca petdesetih let prejšnjega stoletja zadovoljevala večino domačih potreb. Kasneje, v šestdesetih letih, so se zaradi deviz, ki so jih potrebovali za uvoz surovin in reprodukcijskega materiala, usmerili v izvoz. Dve tretjini proizvodnje sta bili namenjeni pokrivanju dela porabe v drugih jugoslovanskih republikah. Tekstilna industrija je do konca sedemdesetih let 20. stoletja dosegla največji razvoj, ki ga je sicer omogočal domači trg (Lorenčič in Prinčič, 2018).

3.2 TEKSTILNA INDUSTRIJA V JUGOSLAVIJI

Tekstilna industrija je bila že pred II. svetovno vojno zaščitni znak delavskega odpora, v tem obdobju so se mnoge tekstilne delavke pridružile komunistični partiji in se vključile v sindikate. Po pripovedovanju mame je dedek s sodelavkami in sodelavci Volne Laško med II. svetovno vojno aktivno pomagal partizanom. Po vojni so bile tekstilne tovarne po celotni Jugoslaviji nacionalizirane in so imele značajno vlogo v procesu industrializacije. Bile so pomemben faktor pri vzpostavljanju samoupravljanja. Tekstilna industrija je bila po uvedbi samoupravljanja važen element državnih vlaganj. Smatrali so, da je tekstilno delo primerno za ženske, zato so tekstilne tovarne odpirali v mnogih mestih in na ruralnih območjih. Socialistična politika je temeljila na ideji »matere delavke«. Tovarne so bile zasnovane kot institucije, kjer bi lahko kmečke ženske spremenili v udarnice in samoupravljavke; cilj tega je bil, da se izboljša življenjski standard vseh ljudi. Tekstilne tovarne so, poleg zgoraj navedenega, kot poudarja Bonfiglioli (v Palibrk, 2015), služile kot tampon za marginalizirane skupine prebivalstva, ki so jih predstavljale vdove in matere samohranilke. Tovarne so tako

postale nekakšni socialistični mikro svetovi, ki so med delavci ustvarili specifično »industrijsko kulturo občutka« (ibid.).

Jugoslavija se je po II. svetovni vojni odprla proti zahodu, povezovali so se z vzhodno evropskimi državami in neuvrščeni, kar je pomenilo, da so industrijski izvoz širili po svetu. Je pa odvisnost Jugoslavije in ekonomska kriza v osemdesetih letih 19. stoletja privedla tekstilne tovarne do tega, da so se vse več ukvarjali z dodelavnimi posli in se povezovali z zahodnimi strankami v zameno za tujo valuto (Bonfiglioli v Palibrk, 2015). Jugoslovanski trg je bil za slovenska podjetja skorajda osrednji prostor, kjer so po ugodnih cenah prodali veliko izdelkov, prav tako pa so lahko pokrivali potrebe po surovinah in materialu, ki ga je doma primanjkovalo. Slovenija je prodajala več kot kupovala, zato je bila struktura njene menjave na jugoslovanskem trgu ves čas ugodna in je največji saldo ustvarila pri menjavi industrijskih proizvodov. Zanimivo je, da je bila tekstilna industrija v petdesetih letih ena tistih proizvajalcev, ki je dosegla enega izmed največjih deležev prodaje. V osemdesetih letih je tekstilna industrija prodala največ končnih izdelkov. Sicer si je slovenska politika do osamosvojitve prizadevala zadržati južne trge, vendar gospodarskim vprašanjem ni posvečala dovolj pozornosti. Ekonomist Jože Mencinger je marca 1990 zapisal, da se ob zahtevah po odcepitvi premalo razpravlja o gospodarstvu. Po njegovem mnenju sta se uveljavljali dve resnici; prva naj bi Sloveniji zagotavljala bogastvo in urejenost, kot je v Švici, druga resnica pa je predvidevala, da bo odcepitev pomenila gospodarski samomor (Lorenčič in Princič, 20108). Odvisnost od zahoda, kot smo že predhodno navedli, se je tudi za Slovenijo po razpadu Jugoslavije še povečevala, bilo je porušeno bivše tržišče, pojavila se je konkurenca iz Azije. Vsi ti procesi so privedli do postopnega propadanja proizvodnje tekstila in oblačil za notranje tržišče in prevlade dodelavnih poslov.

3.3 USODA TEKSTILNE INDUSTRIJE V POSTSOCIALIZMU

Tekstilna industrija je imela pred osamosvojitvijo več kot 53.000 zaposlenih. Razpad Jugoslavije, premajhna usmerjenost v izvoz in zastarela oprema so povzročili, da je po letu 1991 šlo veliko podjetij v stečaj, so pa nastajala tudi manjša nova podjetja. V 569 podjetjih je bilo leta 1998 zaposlenih okoli 30.000 ljudi, v 2094 obrtnih obratih pa približno 3000. Število zaposlenih se je v tekstilni panogi do leta 2012 skrčilo na manj kot 5000 zaposlenih. S proizvodnjo oblačil se je leta 1995 ukvarjalo dobrih 1800

podjetij, leta 2005 jih je bilo manj kot 1000, podatki za leto 2011 pa kažejo, da le še slabih 800 (Lorenčič in Prinčič, 2018).

Tranzicijsko obdobje je slovenska tekstilna industrija preživljala zelo travmatično (ibid.):

- izguba jugoslovanskih trgov v letih od 1991 do 1996;
- prepočasno prestrukturiranje v letih od 1997 do 2003;
- vstop v EU in grožnja globalne konkurence v letih od 2004 do 2008;
- pojavijo se težave ob izbruhu globalne finančne in gospodarske krize.

O konkurenci na globalnem nivoju bi lahko rekli, da jo omogoča samo »tek do dna« pri zniževanju stroškov proizvodnje. V odnosu do drugih bivših jugoslovanskih republik je imela Slovenija velik upad tekstilne proizvodnje (enako tudi Hrvaška). Tuji investitorji so selili proizvodnjo v Srbijo in Makedonijo, saj je bila tam cenejša delovna sila.

Konec devetdesetih let 20. stoletja je slovenska vlada pripravila program prestrukturiranja tekstilne in oblačilne industrije (2000–2003). Poizkušali so še z razvojnimi grozdi, industrijskimi centri, tekstilno tehnološko platformo, vendar je bilo vse zaman. Številne tekstilne blagovne znamke so v zadnjih desetletjih izginile in obstajajo le še v spominih ljudi ali pa so morda le še njihove blede sence (Elkroj, Labod, Rašica, Toper, Jutranka, Ideal, Beti, Almira, Angora, Gorenjska oblačila ...). Slovensko tekstilno panogo so poleg hude konkurence z Daljnega vzhoda, premalo poudarka na gradnji blagovnih znamk, zaostanka v tehnološkem razvoju in visokih stroškov dela pokopali še domači gospodarski problemi (Lorenčič in Prinčič, 2018).

V Sloveniji so se v devetdesetih letih prejšnjega stoletja dogajale intenzivne spremembe v družbenih in ekonomskih razmerjih, ki so povečale družbeno neenakost. Na Celjskem z okolico je najhujši udarec v devetdesetih letih doživela prav tekstilna industrija, saj je takrat večina tekstilnih tovarn uvedla stečaj (Mikola, 2004). Vodopivec (2021) govori o močni zaznamovanosti družbenega položaja in življenja tekstilnih delavk in delavcev. Procesi prestrukturiranja v tekstilnih tovarnah so v več primerih pomenili izčrpavanje in odpuščanje, večina tovarn je končala v stečaju. Za stečaji tekstilnih tovarn pa niso ostali samo zidovi nekdanjih proizvodnih hal, ostali so delavci, ki so vzpon in propad tovarn doživljali na lastni koži. Stečaj tovarne je za marsikoga pomenil izgubo dostojanstva in

lastne vrednosti, družbenega položaja v družbi, zanje je bila to osebna in družbena izguba. Ni šlo samo za izgubo delovnega mesta in finančno izgubo (Vodopivec, 2021). Izguba dela ob stečaju tovarne je za delavce pomenila tudi izgubo spoštovanja in vrednotenja njihovega industrijskega dela. Tudi javne razprave nasploh o ohranjanju in pomenu dediščine po razpadu Jugoslavije je bilo zelo malo. V postsocialističnih diskurzih prekinitve s preteklostjo se je propad industrijskih podjetij interpretiralo kot dokaz o zablodelosti in zavoženosti jugoslovanske industrije kot tudi socialističnega projekta sploh. Delavcev in njihovih tragičnih ter žalostnih zgodb javnost ni obravnavala (Pogačar, 2016).

Tekstilne delavke in delavce v Sloveniji je zajel dvojni konec: konec socializma in industrijske modernizacije. Vodopivec (2021) navaja, da je bila podobna situacija tudi v drugih jugoslovanskih republikah in Vzhodni Evropi. Za delavce so namreč pripovedi o koncu tovarne dokončne, raziskovalci pa dokazujejo, da industrijskega razvoja ni konec, uporabljajo namreč termin industrijsko preoblikovanje. Sestavni del sodobne fleksibilne organizacije niso samo politični mejniki (družbenopolitična preoblikovanja) in gospodarske krize, ampak nenehen proces. Klasična tovarna je danes sinonim za izpraznjene prostore in mesta. Poraja se vprašanje, katere so vsebine, ki bi jim dale nove vrednote in novo upanje.

Primer vzpona in propada je tekstilna tovarna Mura, ki je bila pojem uspešne tovarne v našem prostoru. Zaznamovala je celotno regijo in z njo več generacij ljudi. Stečaj je Mure je imel veliko medijsko odmevnost, vendar za poglobljeno razumevanje doživljanja industrijskih delavk in delavcev v postsocialistični Sloveniji ni bilo zanimanja; njihova strukturna zaznamovanost je bila neprepoznana, včasih celo s strani delavcev samih (ibid.). Muro je po osamosvojitvi zelo prizadela izguba jugoslovanskega tržišča, v obdobje postsocialističnega preoblikovanja pa je vstopila kot ena (naj)večjih tovarn, saj je zaposlovala okoli 6000 ljudi. V devetdesetih letih preteklega stoletja so se razmerja močno spremenila; zaznamovala sta jih privatizacija in spreminjajoče razmerje moči med delodajalci, lastniki in menedžerji ter državo in delavci (ibid.).

Socialistične tovarne so skrbele za izboljšanje življenjskega standarda zaposlenih delavcev. Zato je pomembno poznati »industrijsko« zgodovino naših krajev, saj le tako

lahko dobimo odgovore na prepletenost naših vsakdanjih navad z industrijo. Industrija je vplivala na socialni ustroj družbe, urbanizem in spreminjanje celotnih sosesk.

4 INTERPRETACIJA INDUSTRIJSKE DEDIŠČINE IN POMEN KULTURNEGA SPOMINA

Globalizacijski procesi, svetovni gospodarski in socialni problemi, nove razvojne strategije ter odzivi lokalnih skupnosti se izražajo pri interpretaciji dediščine. Razumevanje kulturne dediščine izključno kot materialne dediščine je doživelo kritiko prav zaradi omenjenih družbenih dogajanj z razvojem turistične industrije, pa tudi z nastajanjem novih nacionalnih skupnosti. Postavi se vprašanje, kako lahko dediščinske aktivnosti lokalno skupnost povežejo ter posledično prispevajo k razvoju okolja in dejavnosti (Fakin Bajec, 2014). Industrijski delavci in delavke so vzpostavili s sodelavci, tovarno in širšim okoljem vezi, ki so bile utelešene in so postale njihov sestavni del – njihovo življenje. Izkušnjo tovarniškega dela je zato pomembno obravnavati skozi ta občutja in čustva ljudi ter kolektivne procese, ki so povezani z družbenimi razmerami (Vodopivec, 2021). Industrija in njena dediščina vzbujata močna čustva, razlog, zakaj se to dogaja ravno zdaj, pa je treba iskati v procesih, ki definirajo današnji čas (družbeni, ekonomski, kulturni in politični procesi). Živimo v času, ko se industrijski delavci in modernizacija druge polovice 20. stoletja preobražajo v dediščino. Zgodovina, ki jo danes že doživljamo kot dediščino, pa je še vedno del osebnega izkustvenega spomina generacij. To je tudi vir napetosti med zgodovino industrijskega dela in njeno interpretacijo v diskurzih dediščine. V postsocialističnih družbah se nezaželena pripadnost Evropi zagovarja preko pogleda na lastno socialistično preteklost. Industrijski delavci kot družbena skupina so tesno povezani s socializmom. Njihova marginalizacija se kaže na dva načina: so podrejeni v že tako obstoječi podrejenosti socialističnih družb, dojemajo pa se jih kot zajedavsko skupino in breme širše družbe. Za ustvarjanje in interpretacijo dediščine delavskega razreda morajo delavci sami vstopiti v muzejske prostore in z dejavnim udejstvovanjem najti način za legitimizacijo svoje preteklosti. Nostalgija za industrijsko dediščino ni le opomnik preteklosti, ampak tudi vrednot, ki so potrebne za zamišljanje prihodnosti z osebno in kolektivno avtonomijo (Petrović, 2016).

4.1 INTERPRETACIJA DEDIŠČINE

Freeman Tilden velja za utemeljitelja interpretacije kot posebne komunikacijske stroke. Njegovih šest temeljnih načel interpretacije velja še danes, čeprav je interpretacija v

zadnje pol stoletja zelo napredovala, prav tako se je tudi spreminjala. Interpretacija je za Tildna predvsem ozaveščanje o pomenu, ranljivosti in dragocenosti dediščine ter njenem ohranjanju. Po njegovem mnenju mora biti cilj interpretacije zbujanje zanimanja in želje po odkrivanju in raziskovanju širšega smisla dediščine oziroma tega, kar spoznavamo. Nikakor to ne sme biti samo nizanje dejstev in poučevanje. Vsak obiskovalec mora biti spodbujen k oblikovanju tega, kar doživlja, sliši, vidi in občuti. Oblikovati mora osebni odnos, premislek in razumevanje (Tilden, 1957).

S pomočjo turističnih in ohranitvenih programov je imela interpretacija ključno vlogo pri obnavljanju mestnih in industrijskih območij. Nikakor pa turistična interpretacija ne sme postati zgolj in samo trženjsko orodje, kjer si interpretator v želji po atraktivnosti izmisli zgodbo. V medijih pogosto slišimo, da je za uspešno trženje nekega kraja potrebna zgodba. Prvobitna naloga turizma bi morala biti ta, da posreduje zgodbe, ki so pomembne za razumevanje identitete območja (Keršič Svetel, 2014). Uzzell (2006) meni, da bi interpretacija morala obiskovalca pripraviti do tega, da bi se vprašal o svojih vrednotah, stališčih in dejanjih. Pri obravnavanju stališč in dejanj igrajo pomembno vlogo čustva, ki so osrednjega pomena za človeške lastnosti človečnosti, naklonjenosti, vesti in sočutja. S temeljito preišljenimi komunikacijskimi posegi in načrtovanjem doživetij pri interpretaciji dediščine vplivamo na dojemanje in oblikovanje osebnih vrednot, ki so povezani z njo, kakor tudi na ohranjanje prvin preteklosti, ki tvorijo kolektivni zgodovinski spomin, kakovost življenja ob ohranjanju dediščine (Keršič Svetel, 2014). Vse to tvori globlji smisel in »dodano« vrednost dediščine.

Interpretacija dela in življenja delavskega razreda v muzejih je neke vrste »rešitev«, ki sovпада z izgubo dela in deindustrializacijo. Rast muzejev dela nekateri opisujejo kot »podkupnino« za deindustrializacijo, pojav teh muzejev pa je proces, ki je ob izgubi industrije namenjen blaženju socialnih stisk, članom lokalne skupnosti pa nudi minimalno zaposlitev kot obliko ekonomskega »nadmestila«. Prav tako je pojav teh muzejev družbene zgodovine razširil muzejsko publiko, saj obravnava drugačno paleto izkušenj, kot je to pri tradicionalnih obiskovalcih muzejev. Pri nekaterih ljudeh sprožijo pokrajine, artefakti, zgradbe proces spominjanja, kar je pomembno za občutek »dediščine«, ki za mnoge predstavlja osebno identiteto. Obiskovanje muzejev industrijske dediščine jim v tem primeru pomeni spominjanje. Povezano je tudi s širšimi pripovedmi o delavskih dosežkih, razrednih izkušnjah, s čimer so podpirali nacionalno

identiteto, gospodarsko rast in razvoj. Obdobja, iz katerih izhajajo nekateri industrijski objekti, niso razumljena kot »zgodovinska«, ampak prej »nostalgična«. Za obiskovalce so osebno relevantna preteklost. Iz občutka za kraj, ki ga izkusijo obiskovalci v industrijskih muzejih, se odraža izraz identitete skozi osebni in kolektivni spomin. Spomini so neizogibno predstavljeni skozi pripovedi o naravi izkušenj delavskega razreda, prav tako skozi razumevanje, zakaj in kako so se spremenili življenjski in delovni pogoji. Sprememba, ki je bila na bolje, je bila opredeljena s trdim delom v preteklosti. Skozi kritično delo družbene razlage je postala razredna identiteta smiselna in pomembna za sedanost. Največkrat je prisoten čustven odziv, vendar je to pomembno za razmislek in refleksijo. Mnogi obiskovalci odnesejo sporočilo, da so stvari zdaj boljše kot v preteklosti, pa vendar še vedno ostane opomba, »da ne pozabimo« (Smith, 2006).

Za dobro interpretacijo si je treba zastaviti vprašanja (Kos, 2019):

- komu je namenjena,
- kaj želimo sporočiti,
- kako bomo to sporočili.

V primeru tekstilnih delavk in delavcev se strinjam z Vodopivec (2021, str. 10), da bi morala biti interpretacija umeščena v tak interpretativni okvir, s katerim bi predstavili globoko občutene pomene in intenzivne odzive ljudi, ki delavk in delavcev ne odpišejo zgolj kot čustveno nostalgicne subjekte ter ne reproducirajo prevladujočih družbenih predstav o njih.

4.2 SPOMIN

Prvi, ki je jasno zapisal, da stopajo naši spomini na plan v dveh oblikah, v individualni in kolektivni oziroma skupinski, je bil Maurice Halbwachs. Vsak od nas, vsak posameznik, je nosilec dveh vrst spominov. Pri tem pa lahko govorimo, da imajo osebni, individualni spomini že socialne nastavke. To sicer ostajajo spomini posameznika, ki jih ta sprejema in dojema iz lastnega zornega kota do takrat, dokler jih ne predstavi in začne deliti z drugimi člani svoje skupine, skupnosti. Spomini v tistem trenutku postanejo kolektivni spomini. So nekakšni kamenčki v mozaiku kolektivnega

imaginarija in vedenja o skupini, skupnosti (Halbwachs, 2001). Tako zapiše trditve o memoriji in spominu:

»Obstaja kolektivna memorija in družbeni okviri memorije [...] in v tolikšni meri, kolikor se našemu individualnemu mišljenju uspe namestiti v te okvire in se udeležiti te memorije, se je možno spominjati« (Kramberger v *ibid.*, str. 233).

V nadaljevanju je poudarek na tem, da je nosilec kolektivne memorije sicer »skupek ljudi«, spominjajo pa se ga kljub temu le posamezniki. Jan Assmann (1999) kot raziskovalec kulturne memorije še jasneje določa memorijo in spomin; trdi, da je za Halbwachsa »subjekt memorije in spomina vedno posamezni človek, vendar pa odvisen od »okvirov«, ki ta njegov spomin organizirajo«. Za spominjanje prav tako »ni treba, da so navzoči drugi ljudje, ki so ločeni od nas: zmeraj nosimo s seboj in v sebi nekaj [nezamenljivih] oseb«. Skupaj z nami se spominjajo tudi drugi ljudje in nam pomagajo, da si spomine tudi prikličemo (Halbwachs, 2001). Ko se navezujemo na skupinskost, je naslednja značilnost njena rekonstruktivnost, saj jo je mogoče le ponovno rekonstruirati oziroma zgraditi (rekonstruire) (Assmann, 2002) in ne ponovno najti (*retrouver*). Spomini niso natančne odslikave preteklosti, temveč njene verzije. Spominjamo se vedno v sedanjosti ter prilagajamo preteklost vsakokratnim aktualnim pogojem, željam in stereotipom družbe (Halbwachs, 2001). Spomini so del zdajšnjega trenutka in se oblikujejo v nenehno nastajajoči dialektiki med nami in drugimi znotraj pripovedi o tem, kdo smo in česa se spominjamo, ne nastajajo v preteklosti (Širok, 2012). Da preteklost ne obstaja sama po sebi, pa meni Hrobat Virloget (2021), ki pripominja, da ta obstaja samo v odnosu do družbenopolitičnega konteksta sedanjosti, ker sedanjost vedno znova definira preteklost. Halbwachs (2001) v središče pozornosti postavlja ustni govor, ki se odvija preko interakcij s sodobniki ter predvsem prek ustne komunikacije. Komunikativna memorija oziroma socialna memorija traja toliko časa, kolikor sobivajo tri ali štiri generacije v okolju prostorske bližine, bolj ali manj rednih osebnih odnosov in skupnih življenjskih oblik ter deljenih izkušenj. Temu Halbwachs (*ibid.*) pravi »živa vez med generacijami«. Aleida Assmann (1999) komunikativno memorijo enači s »kratkotrajno memorijo družbe«. Nadalje opozarja, da se poleg pojma »generacija«, ki označuje zaporedne faze generacij starih staršev, staršev in otrok, pojavlja še pojem »družbena generacija«, ki je oznaka za ljudi, ki pripadajo istemu zgodovinskemu socialnemu prostoru, imajo skupno predelavo izkušenj in doživljanj, s tem pa skupne

ali vsaj podobne življenjske stile, nazore (Assmann, 2006a, 2006b). Aleida Assmann (2006b) govori o »generacijskih identitetah«, za katere meni, da se oblikujejo skozi generacijska trenja, pri čemer se izpostavlja medsebojna drugačnost. Freud (1912) pravi, da nobena generacija ne more pomembnih duševnih procesov skriti pred naslednjo generacijo, kar pomeni, da so nasledniki oziroma potomci neizogibno vpleteni v »čustveno dediščino« svojih prednikov.

Kulturni spomin presega meje človeka kot posameznika in pripadnika generacije, presega nacije, čas in prostor. V primerjavi s socialnim spominom, ki je spontan in malo bolj ohlapen, je kulturni spomin strože oblikovan in označuje celotno kapaciteto spomina (Jurić Pahor, 2007). J. Assmann (1999) pravi, da se navezuje na fiksne orientacijske točke v preteklosti ter jih preobraža in objektivira v konkretnih stvaritvah.

Potencialni skupinski spomin predstavlja vsak individualni spomin, ki je neke vrste »razgledna točka«. Ta se spreminja glede na položaj, ki ga zavzemamo. Posameznik se lahko pogovarja in razmišlja o dogodkih, ki so se zgodili davno pred njegovim rojstvom. Zgodili so se nekomu drugemu in na videz nimajo z njim kot posameznikom nobene zveze. Omogočajo pa dojemati preteklost na način, ki ga v zgodovini in zgodovinopisju ni mogoče zaznati. Vsak od nas pa ga nujno potrebuje, da umesti sebe v skupnost in družbo (Halbwachs, 2001).

O kolektivnem spominu Halbwachs (ibid.) pove, da sicer svojo moč in trajanje črpa iz skupka ljudi, ki pa se vendarle spominjajo kot posamezniki te skupine. V naših odnosih do različnih kolektivnih okolij zapovrstje spominov lahko razložimo s spremembami, ki se dogajajo. Se pa spomin neke družbe izteza tako daleč, dokler še lahko doseže spomine skupin, iz katere je sestavljena. Spomin neke družbe počasi zaznamuje njene meje; izginevanje individualnih članov povzroča transformacijo spomina. Težko ugotovimo, kdaj neki kolektivni spomin izgine. Je pa dovolj, če se ohrani v nekem delu družbe in materialnega okolja (Halbwachs, 2001).

Filozof Precht (2010) pa pravi, da je na vprašanje, kaj je spomin, zelo težko odgovoriti, vendar je spomin nekaj takega kot naša identiteta. Meni, da brez spomina ne bi imeli biografije, pa tudi življenja ne. V svoje možgane shranjujemo osebne esence, pomene,

ki jih imajo stvari za nas. Osebe, stvari in prostore vidimo pred seboj v izbranih podobah in izbranih prizorih, ki pa za nas predstavljajo zelo čustvene odseke.

4.3 PROSTOR IN SPOMIN

S časom se kraji spreminjajo, spreminja se tudi pomen krajev v času. Po trditvah Lowenthala (1985) obstajajo tri ravni zgodovinske analize spominov, predmetov in zgodovinskih zapisov. Povezujejo se s tremi akademskimi disciplinami psihologije, zgodovine in arheologije. Navaja primer vojne generacije, ki prvič obiše lokacije bojišč in se jim pokloni. Ko te generacije ni več, se spremeni naša motivacija za obisk. Kraji postanejo manj povezani s spomini. Postanejo turistična zanimivost, manj pa kraji spomina. Kraji spomina se nato spremenijo v zgodovinski zapis in artefakt, kar pa ni nujno za prebivalce skupnosti, ki jim ta dediščina lahko pomeni povsem nekaj drugega.

Po Halbwachsu (2001) je prostor kraj označevanja oziroma prostor govorice. Vsak kolektivni spomin se dogaja v nekem prostorskem okviru. Naši spomini se ohranjajo zaradi materialnega okolja, ki nas obdaja. Naše mišljenje se mora fiksirati na prostor, ki nam je dostopen; nato se nam prikažejo različne kategorije spominov. Podoba nekega kraja priključuje v spomin določeno ravnanje skupine, ki je bila povezana z njim. Arhitekturne enote, struktura mesta in njegovi zidovi so družbena govorica. Poleg te Aleida Assmann (v Jurić Pahor, 2007) opozarja na pojem »družbena generacija«. To naj bi bila oznaka za ljudi, ki pripadajo istemu socialnozgodovinskemu prostoru in imajo skupne oziroma podobne življenjske stile in nazore. Sklicuje se na pomen pripadnikov posameznih generacij, ki so doživeli ključno zgodovinsko izkušnjo v točno določenem obdobju, ki se preoblikujejo v relativno homogene družbene skupine. Skupina pa nakazuje tesno povezanost z značilnostjo kolektivnega spomina – to je njena rekonstruktivnost (ibid.).

Lieux de memoire ali *kraj spomina* oblikuje delovanje več skupin prebivalstva v določenem prostoru, prav tako ga oblikujejo različni dogodki ali dogajanja ter mnoge interakcijske plasti. Kraji spomina so točke družbenega pomnjenja v prostoru in so v nasprotju z zgodovinskim spominom. Zgodovinski spomin po navadi beleži le eno od teh plasti in en sam (fragmentarni) pomen, ki je običajno izbran po presoji strokovnjakov (Nora, 2001).

Aktivnost spominjanja in kolektivni spomin sta sestavna dela vsake dediščine, kraji dediščine pa niso le v pomoč spominjanju, temveč gre za ustvarjanje skupnih spominov, ki pomagajo vzdrževati vezi med člani skupnosti. Dediščina je lahko spomin na skupne izkušnje: preživljanje prostega časa, sodelovanje v družinskih ali skupnostnih dogodkih, prenašanje in sprejemanje različnih kolektivnih spominov; je pa proces intenzivne čustvene moči, ki osmišlja osebno in družbeno razumevanje preteklosti in sedanosti. Pri poudarjanju spominov in vrednot, ki se prenašajo na druge s spoznavanjem krajev dediščine, se potrjujejo lastne identitete in družbene vrednote. Moč nekega kraja pa ne izhaja le iz vrednot, ki so povezane z njim, temveč iz čustvene moči izkušenj, ki jih predstavlja. Pri razumevanju in prepoznavanju procesov dediščine ne moremo brez pojmov spomin in spominjanje, saj jih ljudje uporabljajo pri povezovanju identitete z opredmetenimi in nematerialnimi kraji ter dogodki dediščine (Smith, 2006).

Če razmišljamo o osebah in prizorih, do koder seže naš spomin, ugotovimo, da nikoli ne izstopimo iz prostora. Smo v območjih, ki jih lahko lokaliziramo, ker so še vedno del materialnega okolja. Halbwachs (2001, str. 176) priznava:

»... ko zadenemo ob dobo, v kateri si še ne predstavljamo – niti zmedeno ne – krajev, smo prišli do območja preteklosti, ki jih naš spomin ne doseže več. Potemtakem ni točno, da bi se morali, če bi se hoteli spominjati, postaviti ven iz prostora, saj nam daje, prav narobe, zgolj podoba prostora zaradi svoje stabilnosti iluzijo, da se skozi čas sploh nismo spremenili in da najdemo preteklost v sedanosti«.

Pomeni, da spomin lahko opredelimo na ta način, prostor pa je dovolj stabilen, da lahko traja brez staranja in ne izgubi katerega izmed svojih delov.

4.4 NOSTALGIJA IN „DOBRI STARI ČASI“

Beseda nostalgija ima grške korenine, sestavljena je iz izrazov nostos, ki pomeni »vrnitev domov«, in algos, »bolečina«, bolj v smislu hrepenenja ob vrnitvi v rodne kraje. Nostalgija s sabo nosi občutek družbene podpore človeku. In obratno. Nostalgija je pomembna tudi zato, ker povezuje našo preteklost s sedanostjo, saj imamo tako občutek kontinuitete in smisla življenja. Strokovnjaki ugotavljajo, da ima z leti vedno

pomembnejšo vlogo. Starejši ljudje se radi spominjajo lepših in aktivnejših časov in se lažje spopadajo z občutkom samote. Pri trenutkih nostalgije gre vedno tudi za samoutvaro, vendar večinoma prevladajo lepi spomini (Tišler, 2008). Nostalgijo Svetlana Boym (2001) v študiji po razpadu Sovjetske zveze definira kot hrepenenje po domu, ki ga ni več; sprašuje se, ali je sploh obstajalo.

Nostalgija je pojav, ki ga srečujemo na različnih področjih in je prisotna v vseh hitro razvijajočih se družbah; niso je poznali v predmodernih, statičnih in cikličnih družbah, ko je bilo vse enako, razlaga Velikonja (v Kocijančič, 2021). Navaja tudi, da ima ta kolektivni občutek v postsocialističnih družbah pomembne politične razsežnosti, pa tudi potenciale. Prav tako meni, da moramo pogledati današnje stanje, kjer je nostalgija bolj kritika sedanjosti kot pa hvalnica preteklosti, če jo hočemo razumeti. Velikonja (ibid.) govori o:

- nostalgiji starih ljudi, ki objokujejo boljše čase, ki pa jih v resnici nikoli ni bilo;
- nostalgiji iz druge roke, ko si nostalgičen po stvareh, ki jih nikoli nisi doživel;
- nostalgiji, ki ima lahko pomemben izobraževalni potencial, v primeru, če je restitutivna (npr. ponuja kritiko obstoječega na podlagi humanejše preteklosti – jugonostalgija).

V zvezi z jugonostalgijo je Gabrič (v Trampuš, 2020, str. 52) izrazil kritično mnenje glede naše politike:

»Prav smešno je slišati mlade, ki zahtevajo pravico do dela in stanovanja, do česar so njihovi starši pred desetletji prišli hitreje, politiki pa jim očitajo, da so jugonostalgiki.«

Generacije tega tisočletja iščejo svoj prostor pod soncem, zanimajo jih eksistencialna vprašanja in problemi sodobnega sveta. Mlajši pripadniki postjugoslovanskih generacij vidijo glavne prednosti življenja v socializmu v dostopnem javnem zdravstvenem sistemu, brezplačnem šolanju in pozitivni družbeni atmosferi, usmerjeni v prihodnost. Tovrstna stališča pa ne pomenijo želje po vrnitvi nekdanjega sistema, bolj izražajo hrepenenje po neki vrsti »socialistične ideje«, ki je artikulirana v širšem globalnem svetu kot koncept povezave med ljudmi (Hofman, 2015).

V javnosti se spomini na socialistično preteklost razlagajo precej enoznačno med nostalgичnim hrepenenjem in političnim obsojanjem. Z uvedbo socializma je postala tovarna idejna podstat »osvobojenega« delavca. Družba napreduje, pojavi se množični zaslužek, nov način bivanja in ustvarjanja urbanih življenjskih navad, novih priložnosti, pa tudi prostor, kjer je prihajalo do nastanka družbenih in nacionalnih konfliktov. Konflikti so privedli do razpada nekdanje države, velikih nacionalnih nestrpnosti in uvedbe neoliberalizma. Vodopivec (2021) ugotavlja, da se spomini tekstilnih delavk in delavcev večinoma povezujejo z nostalgичnim hrepenenjem ali pa so njihove pripovedi odsotne. Družbena skupina delavcev v industriji, ki je tesno povezana s socializmom, je dvojno marginalizirana – so še dodatno podrejeni v že tako obstoječi podrejenosti nekdanjih socialističnih družb; dojema se jih kot breme in kot skupino, ki je zajedavka širše družbe. Spominske prakse, ki poudarjajo pozitivne vidike socializma, so pogosto zaničljivo označene kot postsocialistična nostalgija (Petrović, 2016). Nostalgija po socialistični modernizaciji tako kaže na željo po vključitvi naracij socialističnih delavcev v skupni evropski kulturni spomin. Zato je problematično razumevanje nostalgije kot nečesa, kar dodatno poudarja izključenost delavcev (ibid.). Vloga in položaj žensk je bila v socialističnih državah precej drugačna kot na zahodu, kjer je bila ženska v drugi polovici 20. stoletja še vedno mati in gospodinja, za njihove pravice pa so se borile različne ženske organizacije. V socializmu je to vlogo prevzela država, ki je žensko enakopravnost vzela v svoje roke. Podelila jim je številne pravice, v zameno pa je zahtevala dejavno udeležbo v gospodarskem in političnem življenju. Intenzivna gradnja Jugoslavije je po vojni zahtevala veliko delovne sile, zato so ženske vstopale v nove poklice in tehnične smeri (delo na gradbiščih, z delovnimi stroji ipd.). Poleg splošne volilne pravice, ki je določala enakost spolov, so pridobile še dostop do vseh javnih služb, enakopraven odnos v izobraževalnem sistemu, pravico do enakega plačila za enako delo (Lorenčič, 2015). Sicer so razmere ohranjale nekatere tradicionalne značilnosti ženskega dela. V tradicionalnem gospodarstvu je v žensko dejavnost sodila cela vrsta opravil, povezanih s pridelavo, predelavo in pripravo hrane, oblačil in obutve, skrbi za zdravje, nego, telesno ugodje in snago in nenazadnje tudi za duševno blaginjo članov gospodinjstva. Ženske so ta dela opravljale že iz generacije v generacijo, vendar se je v zgodovini smatralo, da to delo ne prispeva k preživetju družine in je postalo neproduktivno. Žensko delo je bilo neprofesionalno, v primerjavi z moškim (profesionalnim) manj vredno. Ker pa so se ženske večinoma preživljale s poklici, vezanimi na žensko delo, je bilo primerjalno gledano za tako delo manjše plačilo

(Žnidaršič Žagar, 2015). Ko primerjam razmere danes, vidim, da so tudi panoge, kjer so danes zaposlene ženske, slabše plačane. V socializmu pa poznamo še več plati ženskih pravic: zaradi posebne zaščite na delovnem mestu so bile izpostavljene možnostim, da so izključene iz uresničevanja pravice do dela, so jim pa pravice hkrati omogočale, da so s pomočjo dolžine dopusta za nego in varstvo otroka ohranjale zaposlitev. Sistem otroškega varstva pa jim je omogočal, da so se po izteku porodniškega dopusta vrnile na delo (Leskošek, 2015). Razumeti moramo, da so socialistične tovarne načrtno skrbele za takratni družbeni standard (kolektivno zadovoljevanje potreb, socialno in zdravstveno varnost, urejene delovne in življenjske razmere), vzpostavljale so občutja pripadnosti in gradile delavske identitete. Če to primerjamo z današnjim časom, pojmujeemo družbeno varnost in razvoj drugače kot v socialističnem obdobju, ko je bilo to utemeljeno kot jedro, ob katerem se oblikujeta delavska pripadnost in identiteta. Zaposlovanje žensk v okviru socialistične modernizacije se je utemeljevalo prav z delom v tekstilni industriji. Ta veja industrije je znana po tem, da je bila manj plačana kot druge veje industrije. Tekstilna industrija je bila močno feminizirana, delavke pa so bile zaposlene predvsem v proizvodnji, administraciji in kadrovskih službah, manj pa na vodilnih položajih ali v tehničnih službah (Vodopivec, 2015).

Volna je bila v tem pozitivna izjema, saj sta dve ženski zasedali vodilni mesti: kot direktorica in kot vodja tkalnice. V retoriki ženskega dela v tekstilni industriji se nenehno pojavlja »ženska narava«, ki je povezana z žensko fiziologijo in njeno družbeno vlogo. Delo tekstilne delavke je torej naturalizirano, povezano z njenimi naravnimi lastnostmi spretnih prstov, potrpežljivostjo, trpežnostjo in vztrajnostjo. Tudi znotraj tekstilnih tovarn je obstajala naravna delitev dela: moški so opravljali fizično težko delo in delo z moderno tehnologijo, ženskam pa so pripisovali razumevanje tehnološko zahtevnejših in izpolnjenih strojev. Lahko rečemo, da so ženske pritiskale na gumbe, moški pa so stroje znali popraviti in zagnati, s čimer so obdržali nadzor nad delom in delavkami. To pa je pomenilo, da je delavka dosegla manjšo normo, če je dolgo čakala na popravilo. Kot vedno so se ženske tudi tu znašle same in so starejše stroje zagnale same, so pa njihove spretnosti cenili vzdrževalci in mojstri v proizvodnji. Pomen tekstilne delavke v tovarni je utemeljevala njena spretnost, iznajdljivost, hitrost in poznavanje strojev (ibid.).

Nostalgija se povezuje s kolektivnimi načini spominjanja in za mlajše generacije predstavlja preteklost, ugotavlja Koskinen-Koivisto (2016). Meni, da nostalgija deluje kot pripovedna strategija s poudarjanjem pomembnosti vrednot (družbena odgovornost, občutek pripadnosti, skupnost). V pogovorih z babico je ugotavljala, da je babica cenila in hrepenela po skupnosti med mladimi in starejšimi v železarni, kjer je delala. Babica je poudarjala čustveno vez med ljudmi na delovnem mestu: »Vsi so bili drug drugemu kot sestra in brat«, uporabljala je prvoosebno množino – »mi«, prav tako je povedala, kako ona in drugi »pogrešajo tiste čase«. V članku Koskinen-Koivisto (ibid.) o pogovoru z njeno babico razberemo, da bi njeno nostalgijo karakterizirali kot kritično nostalgijo, saj izraža, kaj manjka v njenem življenju: občutek skupnosti in občutek namena. Oba se dojemata, kot da sta bila izgubljena med industrijskimi in strukturnimi spremembami, pa tudi družbi kot celoti. Ugotavljam, da tudi moji starši v svojih pripovedih o življenju in delu konec osemdesetih let prejšnjega stoletja v tovarni Emo Celje vedno uporabljajo prvo osebo množine – »mi«.

O čem govorimo, ko omenjamo nostalgijo in spomin na dobre stare čase? Ne moremo ju preprosto enačiti. Lasch (1991) meni, da ravno spomin »idealizira preteklost, ki je izven časa, zamrznjena v nespreminjajoči se popolnosti« in se ne more enačiti z nostalgijo. Pečjak (2005) pove, da sta pojma povezana in da se ju ne da točno ločiti – kdaj se spomin konča in kdaj se začne nostalgija. Govorimo lahko o značilnostih spomina, transmisivnosti in načinih njegove artikulacije, znotraj le-tega pa raziskujemo podrobneje nostalgijo kot njegovo modaliteto. Spominu in nostalgiji je skupna arbitrarnost in selektivnost, pri čemer je spomin širši od nostalgije. Brumen (2000a) pove, da predstave o »dobrih starih časih« nastajajo v socialnih spominih posameznikov ali skupnosti; prenašajo pa se v obliki verbalnih reprezentacij. Na določeno socialno skupino je še posebej v otroštvu vezano dojemanje prostora. Takrat je ta socialna skupina družina. Vsaka skupina določa in razlaga socialne spomine s svojo navzočnostjo v prostoru. Pripovedovanje zgodb je način za predstavitev poteka vsebine in časa, kjer se pripovedovalci zanašajo predvsem na svoj spomin. Socialni spomini ljudem omogočajo spreminjanje in rekonstrukcijo preteklosti. Skupaj povezujejo nekaj, kar se je zgodilo ločeno; tako se ustvarjajo specifični socialni časi. Pripovedi o »dobrih starih časih« se navezujejo na preteklo vsakdanje življenje. Značilna za pripovedi o »dobrih starih časih« je uporaba množinske predstavitve »mi«. Uporaba množinskega

osebnega zaimka pa nakazuje na kolektivni značaj spominskih pripovedi. Poleg tega se v pripovedih stalno poudarja prostorska identifikacija.

PROGRESIVNA NOSTALGIJA

Ob prebiranju člankov na temo nostalgije sem doumela, da je pomembno prepoznati možnost afektivne prakse (Wetherell, 2012), da je nostalgija osredotočena na sedanost in da omogoča navdihujočo domišljijo in razmišljanje, usmerjeno v prihodnost. Kako preteklost vpliva na sedanost ter razvoj družbenih in političnih programov za prihodnost, pa nam pove nostalgija, ki je kot proces spominjanja odkrita in pogosto brezsravno čustvena in je pomemben člen razumevanja tega. Iz spominov se poraja nostalgija za prihodnostjo, kjer uporaba preteklosti lahko pomaga oblikovati občutke in negovati čustveno zavezanost vprašanjem socialne pravičnosti. Nekateri menijo, da je odpiranje muzejev patetičen poskus gospodarskega zdravljenja za izgubo industrije. Prehod industrije v novo identiteto kot dediščina je bil težak in kompleksen. Podkrepljen je bil z žalostjo in izgubo. Čustva so ostala zanemarjena in niso bila razumljena kot preprosto nostalgija. Nostalgija je tudi spominjanje na čas izkoriščanja in trdega dela, vendar ljudje to poistovetijo z občutkom ponosa. Za prikrivanje obdobja težkega, naporenega in premalo plačanega dela uporabijo pozitivna čustva. Krivice so v tem spominjanju potlačene, spominjajo pa se vdanosti sodelavcem, družinam in občutku pripadnosti skupnosti. Ta skupnost je ustvarjala dosežke kljub razmeram, v katerih so se znašli. Spomin na solidarnost poleg skupnega občutka kraja vključuje skupen občutek za politiko dela, s tem pa tudi pomen organizacije in družbenih povezav za izvedbo izboljšav v življenju ljudi (političnih, družbenih). Obstajajo progresivne oblike in uporabe nostalgije, ki s strani ljudi, njihovih družin in skupnosti, ki so delale okoli njih, oblikujejo način spomina na industrijsko dediščino. Progresivna nostalgija je poseben in čustven način spominjanja, ki si aktivno in samozavestno prizadeva preteklost uporabiti za kontekstualizacijo dosežkov današnjih življenjskih in delovnih pogojev, kakor tudi za postavitev politično naprednega programa za prihodnost. Mnogokrat gre za vrednotenje preteklosti z vidika nabora političnih in družbenih vrednot. Pomembno je kritično balansiranje med izgubo in ponosom in prepoznavanje vrednot, s katerimi se želijo mnogi znova povezati. Te vrednote izhajajo iz kolektivnih izkušenj ekonomske in razredne brezpravnosti in neupoštevanja (Smith in Campbell, 2017). V pripravah na izvedbo kavarniškega večera in razstave sem se osredotočala prav na progresivno nostalgijo vseh sodelujočih.

Preučevanje teoretičnih izhodišč glede priprav na izvedbo kavarniškega večera in posledično priprava na interpretacijo razstave o Volni Laško so me privedli do razmišljanja, kako doseči med udeleženci neki občutek varnosti, dobrega počutja in zaupanja, kjer bi se spomnili občutka skupne pripadnosti. Naslednja ugotovitev je bila, da moram za pogovor najprej najti skupne elemente kolektivnega spomina delavcev. Tako na kavarniškem večeru kot tudi ob interpretaciji razstave sem želela uprizoriti neki »kraj spomina«, kjer bi se obiskovalci prepustili občutkom in spominom. Poseben poudarek sem namenila participativnemu pristopu nekdanjih delavcev: pogovoru ob fotografijah, ki so jih prispevali delavci, pogovoru o fizičnih artefaktih – blagu, volni ter s tem tudi o delu in delavskem življenju. Ugotavljam, da pri tem igra pomembno vlogo nostalgija, saj prinaša opomnik preteklosti z vsemi vrednotami: medgeneracijsko kot tudi vsesplošno solidarnostjo, zdravstveno in socialno varnostjo, tovarištvom, občutkom pripadnosti, pa tudi odgovornostjo do skupnosti. Omenjene vrednote so primerno kazalo k zamišljanju skupne prihodnosti. Z magistrskim delom in obema dogodkoma skušam prikazati tudi čustven del izgube nekdanjih delavcev Volne, kar je v povezavi z izgubo njihove identitete in občutka kraja. Skušam aktivno prispevati k temu, da bi ljudje pomnili ter se spomnili občutka skupne pripadnosti in solidarnosti. Iz progresivne nostalgije izhaja, da je bistvenega pomena čustveno spominjanje preteklosti, ki pa nikakor ne zanika negativnih aspektov preteklosti. Predpostavljam, da se identitete formirajo v stiku z drugimi, so del zdajšnjega trenutka, so spremenljive in situacijsko pogojene, posameznik se prilagaja pripadajoči skupini. Širok (2012) pravi, da posameznik iz zbranih zgodb o preteklih dogodkih oblikuje svoje spomine, ki potrjujejo članstvo v določeni skupnosti; spominjanje ima tako individualne kot kolektivne lastnosti. Oba tipa sta v tesnem medsebojnem odnosu.

5 TOVARNA VOLNA LAŠKO V LOKALNEM OKOLJU

Tovarna Volna Laško se nahaja v Občini Laško. Ob razpadu Jugoslavije je občina Laško s svojim upravno-političnim središčem mestom Laško spadala med srednje velike slovenske občine. Takrat je v 13 krajevnih skupnostih ali 105 naseljih živel okoli 19.000 prebivalcev. Največ, več kot polovica, jih je živela v urbanih središčih: Laško, Rimske Toplice in Radeče (Turnšek et al., 1991). Radeče so se v samostojni Sloveniji odcepile in postale samostojna občina.

5.1 LAŠKO IN NJEGOVA ZGODOVINA

Slika 1: Laško

Vir: »About Laško«, b. d.

Mesto Laško leži ob spodnjem toku reke Savinje in spada v zahodni del srednje Slovenije. Mesto se uvršča med mala slovenska mesta. Čez mesto od severa proti jugu teče reka Savinja, samo mesto pa je stisnjeno med njen levi in desni breg ter obkrožujoče hribovje. Sama narava Laškemu ni namenila veliko prostora.

V prvi polovici 20. stoletja napreduje razvoj usnjarstva, tkalstva in barvarstva. Laško je po II. svetovni vojni v času Jugoslavije doživelo nagel razcvet kot socialno, kulturno in gospodarsko središče, ki se je znašlo na pragu novih možnosti in načrtov za bodočnost (Mavri, 2018).

Občina je ob prehodu v samostojno državo po gospodarski razvitosti že zaostajala za republiškim povprečjem. Skoraj dve tretjini, 5800 zaposlenih je delalo v industriji, ki je bila nosilec gospodarskega razvoja. Ta je ustvarila približno 60 odstotkov družbenega proizvoda (Turnšek et al., 1991). V letu 1991 so bile v Laškem prisotne industrijske panoge: lesna industrija, industrija pijač, izolacijska industrija, tekstilna industrija in premogovnik. Poleg tega je bila že tedaj zelo prisotna različna obrtna dejavnost, k čemur so pripomogle razvita železniška in cestna infrastruktura ter dobre avtobusne povezave.

V vrtce je bilo vključena približno polovica vseh predšolskih otrok. Osnovna šola Primoža Trubarja Laško je imela poleg matične šole v Laškem še štiri podružnice, prav tako so imeli organizirano izobraževanje za otroke s posebnimi potrebami. V mestu je bila knjižnica z več enotami, glasbena šola. Samo mesto je imelo tudi ostalo podporno infrastrukturo: pošto, zavarovalnico, banko, komunalno podjetje, več trgovin s prehrabnim blagom, oblačili, obutvijo, kovinsko galanterijo itd. Gostinska ponudba je zajemala hotela Hum in Savinja, gostinski lokal na Gradu Tabor in precej zasebnih gostinskih ponudnikov. Zdravilišče je poleg zdravstvenih storitev imelo tudi bazen ter pestro gostinsko in zabavno ponudbo (ibid.).

Predvsem zadnji dve desetletji 20. stoletja pa je prehod iz socializma Jugoslavije v samostojno državo Slovenijo ter kapitalistično ureditev kraj zaznamoval s propadom številnih podjetij in izgubo delovnih mest. Mesto v zadnjih tridesetih letih doživlja popolno preobrazbo, saj z razvojem zdravilišča in s turizmom povezanih dejavnosti nekoč industrijsko mesto spreminja v turistično destinacijo.

5.2 LAŠČANI

Po končani II. svetovni vojni so se za prebivalstvo Laškega začele precejšnje spremembe. Z razvojem industrije v mestu, ki je potrebovala vedno več delavcev, so se začele tudi migracije kmečkega prebivalstva v mesto. S selitvijo ljudi v mesta pa so se pojavili stanovanjski problemi. Treba je bilo reševati osnovne potrebe prebivalstva, kamor je spadalo dostojno stanovanje. Industrijska podjetja v Laškem – Volna Laško, Pivovarna Laško, Bor Laško, Elektrokovinar Laško, TIM – tovarna izolacijskega materiala Laško, prav tako tudi Zdravilišče Laško – so skušala s tovarniškimi stanovanji

poskrbeti za čim več delavskih družin. V obdobju industrijskega razvoja mesta do razpada Jugoslavije so se v Laškem zgradila skoraj vsa blokovska naselja in večstanovanjske hiše (Trubarjeva ulica, Pivovarniška ulica, Rimska cesta, Poženelova in Badovinčeva ulica). Nekatera stanovanja so bila v devetdesetih letih 20. stoletja odkupljena, ostala pa so danes večinoma socialna stanovanja, ki jih upravlja Občina Laško.

Razvoj tekstilne industrije, pa tudi drugih panog industrije, je povzročil, da je morala skrb tovarne seči čez tovarniške zidove. Hkrati se je začela krepiti povezanost tovarn z lokalno skupnostjo. Tovarne so gradile stanovanjske bloke, vrtce, zdravstvene domove, sindikalne in kulturne domove, različna športna igrišča. Delavcem so omogočali najem ugodnih kreditov za gradnjo družinskih hiš. V tovarnah so imeli organizirano prehrano, prav tako v vrtcih in šolah. Tovarne so delavcem in njihovim družinam omogočale letovanja na morju, toplicah in v hribih. Organizirali so razne izlete in družabne dogodke ter na ta način strukturirale delovni in prosti čas zaposlenih. V počitniških domovih so se srečevali ljudje različnih poklicev in položajev, skupaj so letovali otroci najrazličnejših zaposlenih v tovarni. Vse to je vplivalo na oblikovanje odnosa otrok do družbenih (ne)enakosti. Navedeno je temeljito oblikovalo življenja ljudi in njihovih družin (Vodopivec, 2021). Socialistične tovarne so predvsem od šestdesetih let naprej skrbele za družbeni standard zaposlenih, so se pa delavci počutili kot soustvarjalci tega. Poleg povečanja produktivnosti za modernizacijo družbe in osnovne infrastrukture (ceste, elektrifikacija, kanalizacija ipd.) je bil neločljiv del tega prav osebni in družbeni standard ljudi. Po tedanjem razumevanju je obsegal kolektivno zadovoljevanje potreb, postopno tudi osebno, zdravstveno in socialno varnost ter urejene delovne in življenjske razmere zaposlenih. Ker se je zaposlovalo vedno več žensk, ki so imele otroke, se je še posebej pojavila potreba po varstvu otrok. Vrtcev je bilo premalo, zato so za varstvo otrok poskrbeli tako, da so otroke varovale babice, mož in žena sta delala v različnih izmenah, na pomoč so priskočili sorodniki in sosedje, otroci pa so se morali že zgodaj navaditi poskrbeti sami zase, pa tudi za mlajše sorojence. Ženske so bile upravičene do porodniškega dopusta kot tudi do urejenega zdravstvenega varstva. Tovarne so konec šestdesetih let ustanovljale socialne službe, da bi izboljšali delovne in življenjske razmere delavcev, predvsem žensk, ki so bile matere. V družinah zaposlenih je večkrat prihajalo do različnih problemov: alkoholizma, zakonskih težav, nasilja in konfliktov itd. Če so imele ženske težave doma, so jim pomagali ter poskrbeli zanje in otroke (npr.

priskrbeli stanovanje, če so imele doma hude težave z možem, ki je bil alkoholik ali pa nasilnež). Ženske so se z delom v tovarni osamosvojile in pridobile ekonomsko neodvisnost. Dostopnejše jim je postalo izobraževanje in pridobitev poklica (Vodopivec, 2021). Dekleta, ki so prišla v tekstilno tovarno Volna, so lahko najprej postale vajenke in so dobile za to plačilo, kasneje jim je tovarna omogočala, če so želele, tudi nadaljnje šolanje. Na kavarniškem večeru smo slišali tudi, da je bila vodja obrata tkalnice v Volni (največjega obrata) ženska. To kaže na to, da so ženske postopoma v tovarni zasedale pomembna delovna mesta. Med drugim je bila nekaj časa celo direktorica ženska (konec sedemdesetih in v osemdesetih letih prejšnjega stoletja).

5.3 RAZVOJ TOVARNE VOLNA LAŠKO

Slika 2: Tabla z napisom imena tovarne

Vir: avtorica, 2021

Preteklost prostorov, kjer je svoje delo našlo več sto tekstilnih delavcev Laškega, je zelo pestra. Leta 1880 je bila tu prva pivovarna v Laškem, ki jo je zgradil Simon Kuček.

Zaradi premočne konkurence je ta leta 1928 prenehala delovati. Prostore je kupil ljubljanski trgovec z usnjem Ludvik Gerkman, ki je postavil pogoj, da se v omenjenih prostorih ne bo več varilo pivo (Rot, 1962). Tovarna je bila nato preurejena v usnjarno, vendar je tovarnar kasneje proizvodnjo usnja zaradi neuspeha opustil. Iz industrijskega registra je bila tovarna izbrisana leta 1934. Za to obdobje pa je značilno, da je bila v Sloveniji v velikem razmahu tekstilna industrija. Gerkman je nekdanjo usnjarno preuredil v tekstilno tovarno in jo 20. avgusta 1935 registriral pod nazivom »Lava« tekstilna tovarna, Ludvik Gerkman, Laško. Tekstilna tovarna je začela izdelovati blago s štirimi tkalskimi stroji in enim predilnim strojem (selfaktor). Sledila je poslovna povezava z bivšim direktorjem varaždinske tekstilne tovarne »Tivar« Bžečkom. Tovarno sta s skupnimi sredstvi modernizirala in povečala proizvodnjo. Med njima je kmalu prišlo do različnih mnenj glede načina produkcije, proizvodnih in finančnih postopkov. Konec leta 1936 je Gerkmanov partner izstopil iz družbe, Gerkman pa je spodaj ob železnici zgradil novo tovarno. V novi hali, ki je merila 34 x 20 m, so se nahajale: predilnica, tkalnica, apretura, mikalnica, šivalnica. Barvarna, trgalnica in kotlarna s kurilnico so se nahajale v manjših stavbah. Surovine je tovarna uvažala iz Avstrije in Holandije. Stara, gornja tovarna, je spremenila naziv v »Lateks«, vodili pa so jo: Bžečka, ki je postal direktor, njegova družabnika pa sta bila Franc Urbanc (veletrgovec z manufakturo v Ljubljani) in Fedor Blašković (izkušeni tkalski tehnik iz Varaždina). Družabniki so popolnoma obnovili staro stavbo, od nje so ostali samo temelji. Dvorane so dobile velika okna, bile so svetle in sončne. Zgradili so moderno stekleno ostrešje, ki pa so ga nato dokončali okupatorji. Proizvajali so bombažno in volneno blago. Obratovodje in mojstri so bili na začetku tujci (Nemci, Čehi in Poljaki). Po pričevanjih so nekateri Nemci šikanirali tekstilne delavce. Posebej znan je češki Nemeč Gottwald (Maček, 2013). Večino teh mest so pred II. svetovno vojno zasedali Jugoslovani. Med njimi je bil tudi moj dedek, ki je prišel iz Karlovca in je začel delo kot tkalski mojster.

Slika 3: Tovarniški dimnik danes

Vir: avtorica, 2021

Po nemški okupaciji v II. svetovni vojni je gornjo tekstilno tovarno zasedel Reischgau Steiermark. Prevzel je tudi spodnjo tovarno, ki je bila v lasti Gerkmana. Podjetji so združili v eno večje in večino strojev iz spodnje tovarne premestili v gornjo tovarno. Spodnjo so nato opustili. Delo je v tem obdobju imelo okoli 300 delavcev in uslužbencev. Nekaj časa je bil komisar v podjetju laški nemški župan dr. Leon Herman. Kasneje je Reischgau Steiermark po tretjinah tovarno prodal trem lastnikom: Fedorju Blaškoviću iz Varaždina, Heleni Mehlem iz Gradca in dr. Eriku Češku, bivšemu lastniku papirnice v Vevčah (Maček, 2013) Med II. svetovno vojno je kolektiv obeh tovarn sodeloval s partizani. Za potrebe NOB so tihotapili odeje in blago, veliko število delavcev je nato tudi sodelovalo v boju proti okupatorju, nekateri so za svobodo domovine izgubili življenje (Šola, 1978a). Iz tega obdobja žal nisem imela nobenega informatorja. Mama je o teh dogodkih pripovedovala po spominih na očeta in njegovih pripovedovanjih. Prav tako sem nekaj o teh dogodkih zasledila v literaturi. Osebe, ki so službovale v tovarni v obdobju II. svetovne vojne, po mojih poizvedbah niso več žive.

Ludvik Gerkman je po koncu II. svetovne vojne spodnjo tekstilno tovarno obnovil in začel poslovanje z opremo, ki je bila skoraj taka kot pred začetkom vojne. Ministrstvo za industrijo v Ljubljani oziroma takratno Celjsko okrožje je prevzelo gornjo tekstilno tovarno. Ob nacionalizaciji so obe tovarni združili v eno podjetje, ki je dobilo ime: Volna, industrija volnenih izdelkov, Laško (Maček, 2013). V raziskavi nisem ugotovila, zakaj je tovarna dobila ime Volna. Sicer pa ime tovarne Volna lahko odraža različne interpretacije. Volna je posebej povezana z živalmi, saj tu človek živi v sožitju z živaljo. Ker je odvzeta živi živali, je volna živa. Hkrati pa volna in ovce v zgodovinski perspektivi označujejo dve stvari: hiter (razmeroma) družbeni napredek, pa hkrati tudi veliko tveganje. V zgodovini je bilo v patriarhalnih družinah delo z volno strogo omejeno na žensko populacijo. Se je pa po II. svetovni vojni volna pojavila kot orodje emancipacije. Ženska je z delom v tovarni izboljšala svoje ekonomsko stanje kot tudi stanje družine ali skupine. Tu je nastala niša za razširjanje pravic in svobode (pridobivanje prostega časa, šolanje, razširjanje obzorja ...). Ženska delovna sila je s pojavom tekstilne industrije ostala dominantna. Vemo, da je v večini poznanih kultur človeka oblačila in pokrivala ženska (Slapšak, 2019). Dejstvo je, da je tekstilna tovarna Volna Laščankam, pa tudi ženskam iz bližnje in širše okolice, ponudila delo, socialno varnost in ekonomsko neodvisnost.

Slika 4: Pogled na tovarno z gradu Tabor

Vir: avtorica, 2021

Kolektiv je tovarno in njeno vodstvo prvič prevzel v svoje roke 10. septembra 1950. Dediščina okupatorja in bivših lastnikov so bili dotrajani prostori, stroji in oprema.

Podjetje je v času administrativnega upravljanja precej nazadovalo pri izboljšavah glede osnovnih sredstev in nabave surovin. Do približno leta 1955 so se ukvarjali s problemom, kako izboljšati kakovost izdelkov in možnosti prodora na trg. Po tem letu se je za podjetje začelo obdobje napredka. Boljša organizacija dela, novi stroji in večja storilnost so omogočili večjo proizvodnjo in boljšo kakovost, večji izbor izdelkov in nižjo lastno ceno. Podatki za leto 1962: izdelovali so okoli 30 artiklov z več kot 120 deseni (odtenki); proizvajali so vse vrste volnene preje in prejo iz sintetičnih vlaken. Tkalski proizvodi so bili: double tweed, homespun, cibelin, raglan, hubertus, kamelhar, kamgarn, pol-kamgarn (Rot, 1962). Volna je bila nosilec razvoja v Laškem in največji zaposlovalec. Tovarna je imela menzo za prehrano delavcev, pa tudi drugih meščanov. Postavili so otroški vrtec, ki je potem prerasel v mestni vrtec, prvi so začeli graditi večstanovanjske objekte na Rimski cesti in v mestnem jedru (Mavri, 2017).

Slika 5: Prostori tovarne danes

Vir: avtorica, 2021

Podjetje Volna se je v začetku šestdesetih let usmerilo v proizvodnjo tkanin tweed, ki so bile v tistem obdobju zelo iskane. Nabavili so tudi sušilni stroj za tkanine. Do leta 1964 so poslovali pozitivno, število zaposlenih pa je raslo (503 zaposleni). Investirali so v apreturo in dodelavo tkanin, prodali so nekatere zastarele stroje (predilni stroj in mikalniki spodnje predilnice). Na poslovni uspeh je vplival dober asortiman, skladi in osebni dohodki so bili v porastu. Med letoma 1966 in 1967 so zaradi dobre prodaje in

poslovnega uspeha zamenjali nekatera osnovna sredstva. Z obnovo kotlarne so prešli na kurjenje na tekoča goriva, rekonstruirali so tkalnico. Vsa investicijska sredstva iz leta 1966 so vložili v nakup tkalskih strojev »Snuck«. Kmalu zatem se je začelo zniževati število delavcev, zmanjšala se je proizvodnja. Poslovni uspeh je bil na robu rentabilnosti. Ker so se pojavile spremembe na tržišču, so začeli iskati možnosti uslug. Večale so se zaloge, slaba kakovost blaga in nepravilna razvojna politika pa so Volno pripeljali v zelo slab ekonomski položaj. V letu 1968 že niso več mogli poravnati vseh obveznosti, koristiti je bilo treba tekočo amortizacijo. Težko so se prilagajali hitrim spremembam tržišča in ekonomičnost poslovanja je bila nižja (Šola, 1978b).

Slika 6. Spodnji del tovarne danes

Vir: avtorica, 2021

Leta 1969 so že poslovali z izgubo in izdelan je bil sanacijski elaborat za odpravo izgube, ki je zajemal: vlaganja v osnovna sredstva, povečal se je obseg poslovanja, zmanjšali so se fiksni stroški na enoto proizvoda. Tržišču so prilagodili asortiman tkanin in njihovo kakovost. Leta 1971 se je zaradi boljšega poslovanja spet povečalo število zaposlenih. Volna je takrat zaposlovala okoli 500 delavcev. Po sanacijskem načrtu so

izvedli investicijska vlaganja v predilne stroje, križnonavijalne stroje, sukalne stroje in nekatere stroje v barvarni. Sanacija glede osnovnih sredstev je bila zaključena v predilnici, kjer so se preusmerili iz dotedanjšega mikalnega sistema v polčesani sistem predenja. Naslednje leto so poslovali relativno dobro, vendar so se zopet kmalu začele nakazovati težave v porastu fiksnih stroškov. Zaposlenost se je začela zmanjševati. V tem letu so se na tržišču pojavile težnje po mikanih tkaninah. Volna pa teh ni mogla izdelati, ker niso imeli mikane predilnice in mikane preje. Pokazala se je napačna orientacija v sanaciji tovarne (Šola, 1978b).

Sledilo je obdobje tehnične povezave z »Novoteksom«, za katere so izdelali 112.466 metrov tkanin. Usmeritev je bila sicer dolgoročno vezana na integracijo. Zaloge so bile velike, finančno pa daleč čez njihove zmogljivosti. Podjetje je zašlo v rdeče številke in neuspela integracija z »Novoteksom« je pustila svoj pečat. Izguba se je povečevala, znašala je 21.690 dinarjev. Intenzivno so iskali možnosti rešitve podjetja (ibid.).

Laški tekstilci so rešitev tekstilne tovarne in delovnih mest našli v načinu združitve v DO »Dekorativna« kot TOZD, za kar so se izrekli 27. 12. 1977. To pa je pomenilo spremembo proizvodnega procesa, popolno opustitev tkanja in prehod na predenje (ibid.). Tovarna Volna Laško je bila pripojena k Tovarni dekorativnih tkanin »Dekorativna« s 1. 1. 1978. Njeno novo ime je bilo: Dekorativna TOZD Predilnica Laško.

Sledilo je leto dela in investicij v tovarno. 17. novembra 1978 je bila v Laškem otvoritev novega obrata TOZD Predilnica Laško. V tovarniškem glasilu Dekorativne je bil objavljen članek, v katerem so navedli, da so imele vse predice ta dan na prsih pripet nagelj, saj so imele razlog za praznik. Po končani slovesnosti so delavci obujali spomine na čase, preživete v Volni, saj so bili prepričani, da bodo spet uspešno delali in se še naprej počutili povezane s tovarno, kot so se do tedaj (ibid.).

Upanje delavcev, da bodo z dobrim delom rešili tovarno, se ni zgodilo, nekaj časa je sicer relativno dobro poslovala. V času osamosvajanja je začela propadati pohištvena lesna industrija, z njo pa se je čez noč zmanjšala oziroma prepolovila proizvodnja v Dekorativni Ljubljana. Razpadel je jugoslovanski trg. Delavci so leta 1990 odšli na

prisilni dopust, nato so še kakšno leto živetarili z nerednimi in slabimi plačami. U černetu in mami

Podobno se je v tistem obdobju dogajalo z mnogimi podjetji v Sloveniji. Ob osamosvojitvi Slovenije je bilo v tovarni še 173 delavcev. Dekorativno je aprila 1996 doletel stečaj. Na Zavod za zaposlovanje je takrat odšlo še zadnjih 93 delavcev (Mavri, 2018). Zgodba laških tekstilcev je bila zaključena.

Slika 7: Vhod v tovarno danes

Vir: avtorica, 2021

Danes je nekdanja tovarna kot mnogi industrijski kompleksi v Sloveniji v precej neurejenem stanju. Tam, kjer je bila včasih spodnja tovarna, je trenutno podjetje Turnaplast. Izgled in bližnja okolica podjetja sta urejena. Pred tem je bilo v teh prostorih podjetje Secaplast, ki pa je tudi že končalo v stečaju. Zgornji del tovarne z upravnim poslopjem je neurejen, precej zapuščen, razdeljen med različne najemnike oziroma lastnike. Neurejenost tega dela zelo moti prebivalce Podšmihela, ki živijo nasproti propadajočih objektov in zanemarjene okolice. Marsikateri od njih so čustveno vezani na tovarno, saj so v njej delali sami ali pa njihovi starši in ostali sorodniki. Na

občinsko upravo in župana že dalj časa naslavljajo različne pobude in predloge, ki pa do zdaj niso prinesli nobenih sprememb. Z denacionalizacijo objektov po osamosvojitvi Slovenije in stečaju podjetja so industrijski objekti z okolico začeli propadati. Še vedno pa stoji visok dimnik, simbol delavstva v Laškem. Od stečaja tovarne pa vse do danes se ni posvečala pozornost varovanju te dediščine oziroma novi namembnosti kot neki celoti. V tem primeru Laško ni bilo nikakršna izjema v slovenskem prostoru. Vse premalo je ozaveščenosti in sodelovanja različnih deležnikov, da je to del življenja naših prednikov, ki so soustvarjali mesto, da so tudi industrijska območja del naše tradicije in dediščine. Dediščinski diskurz kulturno dediščino vrednoti (vse bolj) v okviru finančnih možnosti občin in lokalne skupnosti. Važen je participativni pristop države, ki bi morala prispevati h krepitvi družbenih vrednot, ki smo jih, po pripovedovanju delavcev Volne, že nekoč imeli: solidarnost in pomoč drug drugemu, spoštovanje, medgeneracijsko sodelovanje, k čemur nedvomno pripomore ohranjanje in varovanje kulturne dediščine.

6 KAVARNIŠKI VEČER „VOLNA – PRETEKLOST IN PRIHODNOST“

Izvedba kavarniškega večera o Volni Laško je bila namenjena zbiranju spominov in občutkov nekdanjih zaposlenih, njihovih družin in ostale lokalne skupnosti. Moja raziskava je povsem apolitična, želela sem samo razumeti ljudi. Vabilo je bilo namenjeno nekdanjim delavcem kot tudi širši lokalni skupnosti. Preko druženja in skupne debate smo se želeli seznaniti s pomenom dediščine tekstilne tovarne, ki ji ga pripisuje lokalno prebivalstvo. Dediščina so vse dobrine in artefakti, v katerih se prepoznavamo. Dediščina Volne Laško je s strokovnega vidika povprečna, je pa z vidika delavcev nenadomestljiva. Objekti Volne so fizični pomniki nekega kolektivnega spomina. Ko izgubimo te ljudi, nato pa še stavbe, spomin izgine.

Slika 8: Scena kavarniškega večera

Vir: »Turistično društvo Laško«, 2017

V ospredje sem želela postaviti nekdanje tekstilne delavce, s čimer sem se navezala na Halbwachs (2001, str. 140–141), ki pravi:

»... če pojmujeemo individualno mišljenje kot serijo zapovrstnih zornih točk, od koder gledamo mišljenja teh skupin, bomo razumeli, da lahko segajo v preteklost in da lahko segajo tja bolj ali manj daleč glede na razsežnost perspektiv, ki jih temu mišljenju ponuja vsaka izmed točk gledanja na preteklost, reprezentirana v kolektivnih zavestih, ki se jih udeležuje. Nujni pogoj za to, da je tako, je, da se v sleherni zavesti preteklost, določena podoba časa, ohrani in otrpne, da čas traja vsaj v določenih, glede skupine spremenljivih mejah [...] seveda so meje, do koder sežemo na ta način v preteklost, različne glede na skupine, to pa pojasnjuje, zakaj dosežejo individualna mišljenja glede na trenutke, se pravi glede na stopnjo njihove udeležnosti v tem in tem kolektivnem mišljenju, bolj ali manj oddaljene spomine. Onkraj tega gibljivega roba časa ali natančneje, kolektivnih časov ni več nič, čas filozofov je namreč zgolj prazna forma. Čas je realen le toliko, kolikor ima neko vsebino, to se pravi, kolikor ponuja mišljenju materijo dogodkov. Je omejen in relativen, toda ima polno realnost. Sicer pa je dovolj širok, da ponuja individualnim zavestim dovolj snovi, da te lahko odlagajo vanj in znova najdejo v njem svoje spomine.«

Pri pripravi raziskave in izvedbi kavarniškega večera ter nato še pri interpretaciji Volne Laško sem se osredotočala na rekonstrukcijo preteklosti na osnovi spomina, kar pomeni, da ljudje ne govorijo le o preteklosti, temveč tudi o tem, kaj je danes pomembno, pa tudi kaj pogrešajo. Tako pravi tudi Ingold (2018), da preteklost v spominjanju ni zaključena, temveč je tudi v sedanjosti aktivna.

6.1 KONCEPT IN IZVEDBA KAVARNIŠKEGA VEČERA

Kavarniški večer smo izvedli v dvorani Otročjega centra Kino Laško, kjer smo razpostavili mize s stoli, prostovoljci Študentskega, mladinskega in otroškega centra Laško (ŠMOCL) pa so obiskovalce postregli s kavo in čajem.

Ob pripravah na izvedbo kavarniškega večera sem odkrila pesem Volna Laško, ki jo je napisal Frane Milčinski Ježek. Žena Jana Milčinskega je v zbirki Ježkovih pesmi Preprosta ljubezen (Milčinski, 2009) zapisala, da je napisal tudi nekaj reklam za različna slovenska podjetja. Po vojni ni bilo reklam, ker je bilo vsega premalo in so ljudje vse pokupili. Zakaj in kdaj je Ježek nato začel pisati reklame, pa ji ni bilo znano.

Vendar pa so bile ljudem všeč in so jih znali na pamet. Vse to se je dogajalo še v času, ko za pisanje reklam ni bilo denarja. Ko so te začele prinašati denar, pa ni želel več sodelovati. Ježek se nikakor ni dal izrabljati ali kupiti. Kar je naredil, je bilo zato, ker je menil, da je tako potrebno in prav. Pesem se mi je zdela tako imeniten uvod v večer. Vedela sem, da bo obiskovalcem všeč. Uvodni del smo speljali sproščeno z Nevenko Fantinatto, ki je prebrala pesem. Gospo sem prosila za sodelovanje, saj je aktivna članica Turističnega društva Laško, poznana in domača vsem Laščanom. Na prijeten način je animirala vse prisotne, ki so skupaj z njo deklamirali pesem.

V nadaljevanju večera je Boštjan Vrščaj, predsednik Turističnega društva Laško, povzel strnjeno in kratko zgodovinsko predstavitev in razvoj tekstilne industrije v Laškem do konca II. svetovne vojne. Odločitev je bila, da nato nadaljevanje zgodbe o Volni Laško prepustimo občinstvu, kot je dejal Boštjan (osebna komunikacija, 17. oktober, 1917):

»Z nacionalizacijo so obe tovarni vzeli lastnikom in ju združili v podjetje Volna, industrija volnenih izdelkov Laško. To pa je že zgodba, ki ste jo v večini živeli predvsem vi in je tema današnjega večera.«

Zatem sem kot povezovalka večera na poljuden način predstavila nekaj dejstev o dediščini.

»No, najprej nekaj o dediščini. Tu je pomembno povedati, da dediščina ni kar vsak artefakt oziroma predmet, ki ga prenesemo iz roda v rod, ampak gre za neke zbrane elemente, katerim posamezniki pripisujemo različne pomene. Vedno smo navajeni, da pomene pripisujemo nečemu fizičnemu, ampak so tisti nesnovni elementi ravno tako pomembni. Seveda se pomeni, ki jih dediščini pripisujemo, spreminjajo skozi čas, skozi generacije, kulture, se širijo-ožijo, stalno jih selekcioniramo. Tu se mi zdi pomembno omeniti pojem *Lieux de memoire*, temu pravimo v slovenščini *kraj spomina*, kamor se zatekamo, to so neki prijetni elementi, ki smo jih doživeli v preteklosti. In njihov temeljni namen je ravno to, da ustavimo čas in ustavimo pozabljanje in tudi zato smo danes tukaj, da ne bomo na vse pozabili.«

Slika 9: Povezovanje kavarniškega večera – Nika Klepec

Vir: »Turistično društvo Laško«, 2017

Govorila sem še o pojmu industrijske dediščine, ki je zaznamovala zadnjih 200 let in je temeljito posegla v življenja ljudi, v družbeno in socialno sfero. Na žalost se je velikokrat tudi brezobzirno uničevala, ne smemo pa pozabiti, da nam je nudila tudi neko udobje ter razvoj in vzpon sodobnega sveta. Razvoj industrije skozi čas je prinesel tako preganjane in razlaščene lastnike, na drugi strani pa gnev in žalost ljudi ob propadu tovarn. Pri tej dediščini so še posebej pomembne vrednote, ki so se oblikovale z delavsko kulturo. Ljudi sem v tem delu nagovora poskušala spodbuditi, da bi se zavedli pomena njihovega dela ter družbenih procesov, delavske družbene identitete, pomena tovarniške skupnosti, kajti vse to je obogatilo njihovo skupnost in zaznamovalo kraj.

Obiskovalcem sem s turističnega vidika predstavila, kaj vse se da napraviti iz zapuščenih industrijskih objektov. Nastali so muzeji, galerije, večnamenske kulturne dvorane, hoteli, restavracije idr. S tem se s spoštovanjem ohranja spomin na pretekle čase, privabljajo se turisti, lokalnemu prebivalstvu pa se nudi možnost zaslužka in zaposlitve. Ti objekti novim generacijam služijo na nov način. Predstavila sem še tri primere prilagojene nove rabe:

- primer muzealizacije v Sloveniji je Muzej na Ravnah na Koroškem ŠtauHarija;

- stara elektrarna v Ljubljani je eden redkih primerov tovrstnega objekta, kjer so se občinske strukture, kultura in dediščina nekako sorazmerno dogovorili, da bo objekt namenjen različnim kulturnim dejavnostim; danes je to eno najbolj obiskanih središč sodobnega plesa in gledališča;
- primer univerzitetnega mesteca Lowen v Belgiji, kjer je kulturni in umetniški center Stuk; tu je ogromno delavnic, večjih in manjših plesnih dvoran, razstavni prostor, kavarna, zunanje dvorišče s kinom, gledališčem in prostorom za koncerte, vse je prilagojeno gibalno oviranim osebam.

Omenila sem tudi najslabšo možnost, kar pomeni rušitev in nadomestno gradnjo – primer Arrigoni – Delamaris v Izoli. Od privatizacije v devetdesetih letih so bili prostori opuščeni, nato po letu 2000 prazni in po letu 2005 glavni objekti porušeni. Ohranjeni so ostali samo še zid, dimnik in vhodni trakt iz tridesetih let preteklega stoletja, ker ima arhitekturno-zgodovinski pomen. Bil je načrt, da bi se tam zgradil hotelski kompleks in stanovanjske stolpiče, vendar se to ni zgodilo. Vedno je treba paziti, da je to res zadnja možnost, razen v primeru, ko sanacija resnično ni več mogoča, ko ogroža življenje ljudi. Zaključila sem z nekaj stavki o trajnostnem upravljanju z dediščino, saj se Slovenija v svetu predstavlja kot zelena destinacija. Industrijska dediščina se dotika najširšega kroga ljudi, predstavlja pa nekakšen mestotvorni potencial, ki si tudi s tega vidika zasluži ovrednotenje ponovne rabe degradiranih območij. Nenazadnje tudi v turizmu velja, da kdor ne pozna preteklosti, si tudi prihodnosti ne more izbirati.

6.2 ANALIZA KAVARNIŠKEGA VEČERA

Kavarniški večer smo začeli, kot sem že navedla, s pesmijo Franeta Milčinskega Ježka z naslovom Volna Laško. Ježek je zaupal v človeka in njegovo preprostost, reklame je pisal zastonj, ker se mu je to zdelo potrebno in prav v tistem obdobju obnove domovine. Ljudje so te pesmi znali na pamet in so jih recitirali ob različnih priložnostih. Menila sem, da je to primeren uvod v kavarniški večer tudi v simbolnem pomenu in priznanju nekdanjim delavcem tovarne.

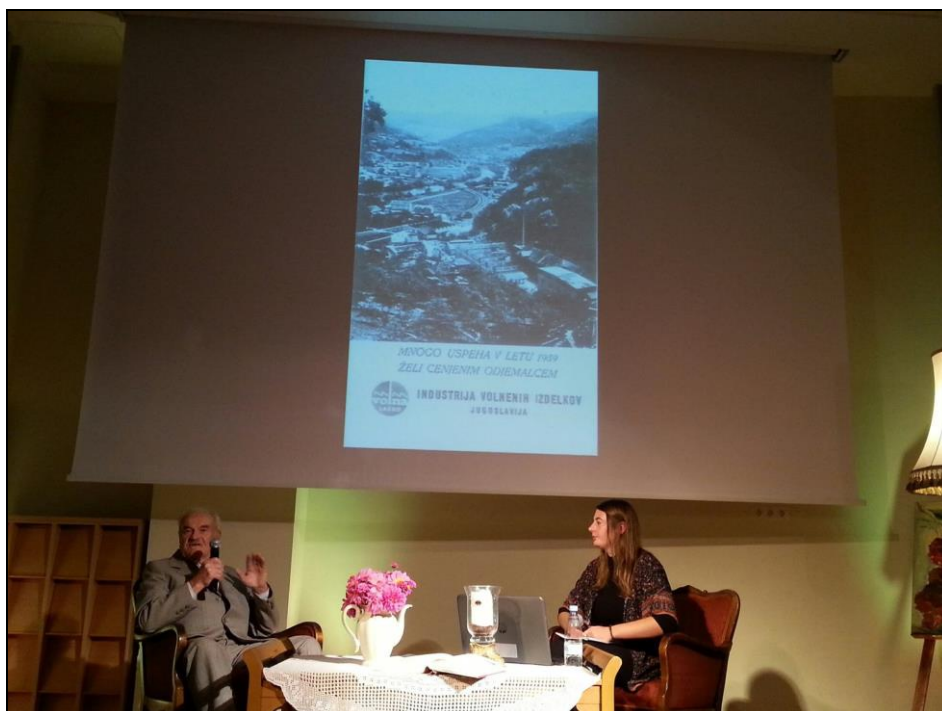
Slika 10: Pogovor ob pregledu zbranih fotografij

Vir: »Turistično društvo Laško«, 2017

Uvodni pogovor kavarniškega večera se je začel z gospodom Jožetom Deželakom, ki se je bil pripravljen prvi izpostaviti in povedati svoje spomine na tovarno Volna Laško. Na prireditvev je prišel v 53 let stari obleki Volne Laško. Vsi smo bili seveda navdušeni. Tudi jaz nisem vedela, da bo tako. Najprej nam je povedal, da je podjetje uvedlo samoupravljanje leta 1953. Od takrat dalje se je vedno bolj razvijalo v smeri, da je bil delavec zaščiten. Imeli so zelo dobro ureditev. Jože Deželak je povedal: »Ni bilo hinavščine, tako kot zdaj. Ni bilo izkoriščanja človeka. Ni bilo kraje, takšne, kot je zdaj« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017). Povedal je, da so bili v podjetju dobri in slabi časi. Včasih so imeli 80 odstotkov plače, drugič so imeli dobiček, ki se je delil. Odvisno je bilo, kako so nastopali na tržišču. V obdobju med leti 1965–1970 je imelo podjetje 750 delavcev in je bilo vodilno podjetje v občini. Pivovarna Laško takrat še ni bila tako razvita, kasneje pa so oni prevzeli vodstvo na gospodarskem področju. Gospod je še enkrat poudaril pozitivno plat samoupravljanja v tovarni Volna: »Samoupravljanje je to podjetje imelo takšno, da je bilo za vzor drugim podjetjem« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017). V tovarni je delal od leta 1954 do leta 1978. Povedal je, kako se je zaposlil v tekstilni tovarni:

Slika 11: Pogovor z gospodom Jožetom Deželakom

Vir: »Turistično društvo Laško«, 2017

»Najprej sem bil sprejet za šest mesecev »priučevalne« dobe. Potem sem bil kot raznašalec votka, potem sem bil par let podmojster, potem sem bil štiri leta mojster, potem pa 15 let vodja izmene v obratu. Seveda sem pa za to moral pokazati razna znanja [...] kar dosti naučiti o teh samoupravnih aktih« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017).

Službo si je, kot še nekateri drugi, pričel iskati drugje, saj je videl, da bo vse propadlo. Ko je odšel iz Volne, je bilo glede plačila še kar v redu.

Delo je bilo organizirano v tri izmene, po potrebi tudi štiri izmene. V nekaterih obratih je bil podmojster, mojster, vodja izmene in obratovodja, ki je imel več obratov. Višje vodstvo sta sestavljala vodja proizvodnje in tehnični vodja, potem pa so imeli še direktorja. Jože Deželak (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017) je o razmerju zaposlenih žensk in moških povedal: »Mislim, 70 odstotkov je bilo žensk, ostalo so bili moški. To je bilo takšno delo, predvsem za ženske.« Nadalje je bil podan podatek, da so bili delavci večinoma iz okolice, tudi iz Svetine, Šentruperta, Šentlenarta (sedaj Vrh nad Laškim), Celja in drugod. Vsi so se med seboj dobro poznali, razumeli in »je bila sloga, ni bilo hinavščine«, je na koncu poudaril gospod Deželak (osebna komunikacija, 17.

oktober, 2017). Izdelovali so razne izdelke: težke tkanine, različne fine tkanine. Imeli so tudi nov artikel, ki se je imenoval helanka in so bili z njim prvi na tržišču. Bila je elastična tkanina. Volna Laško je s to tkanino zaslovela in tudi njen položaj je takrat postal drugačen. Izdelovali so tudi razne obleke – pri tem je pokazal obleko, v katero je bil oblečen: »Čudovite za tiste čase. Tukaj se vidi, kakšna je bila »noša« pred triinpetdesetimi leti« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017). Obleka, ki je iz kvalitetnega blaga in zelo lepo sešita, je kasneje bila razstavljena v Muzeju Laško. Mlajša populacija prebivalstva je bila ob kvaliteti in videzu obleke izredno presenečena. Surovine za izdelavo blaga so najprej kupovali, nato so iz Amerike uvažali stare volnene krpe. Te so nato mešali z volno. Odvisno je bilo, kakšen artikel so izdelovali. Poudaril je, da so izdelovali zahtevne artikle, kot so razne kare, pa različne vzorce. Za to so prilagajali stroje. Izdelovali so težke in lahke tkanine.

Peter Ojsteršek (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017) je opisal svoje delo v obratu apreture, kjer je bilo po njegovih besedah »pošteno hudo«. V obratu je bila 80-odstotna vlaga in visoka temperatura, nahajal se je v bivših prostorih kleti nekdanje pivovarne. To je bil izredno težek obrat. Poleg je bila barvarna in delalo se je vse: barvalo se je, sušilo se je blago, prala se je volna. Vse je bilo nekako stisnjeno v kot in je bilo zelo nerodno. »Pozimi, ko sem šel iz obrata ven na stranišče, če nisem imel kakšne kape, so mi skoraj lasje zmrznili,« je težke pogoje dela nazorno opisal Peter (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017). Kot je dejal, je bilo zelo naporno, nezdravo, ampak so nekako pretrpeli. Omenil je Rudija Cestnika, ki je v Volni skrbel za varstvo pri delu in je nekoč dejal:

»Če bi en mesec bil gor (v apreturi), bi sigurno »crknil.« Peter je kljub temu poudaril: »Razumeli smo se. Bile so starejše delavke, jaz sem bil mlad, ampak smo se imeli lepo. Imam lepe spomine na tistih osemnajst let.«

Na kavarniškem večeru so omenili tudi direktorja Alfonza Ferjančiča in njegovo ženo Erno Ferjančič. Tina Purnat (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017), ki je bila nekoč vajenka v Volni, je povedala:

»... za mene je to bil najboljši direktor v življenju, najbolj pošten, do vseh enako. On se je vedno držal tako, kot da je tudi on delavec in sem imela čudovite

spomine. Njegova žena je bila pa vodja tkalnice, največjega obrata v Volni in je bila tudi res čudovita ženska. Res nikoli ni bilo razlik, kdo je kaj. Vsi smo bili v Volni in vsi smo delali. Lepe spomine imam.«

Tina se je kasneje še šolala in je Volno zapustila leta 1972, ko je odšla na Občino Laško.

Delavci so obiskovali razne sejme, kjer so imeli razstavljenе svoje izdelke. Mlajše delavke so bile tovarniške manekenke. Gospa iz občinstva je dodala: »Je še ena slika, na kateri so fantje zadaj. Ko so bili v Ljubljani na modni reviji, so zastopali tovarno« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017). Med razgovorom so se na platnu prikazovale fotografije, ki smo jih dobili za prezentacijo. Vsako leto so obiskali tudi Zagrebški velesejem. Tja se niso odpravili z avtobusi, ampak s tovornjaki.

Herta Vodišek nam je približala spomine na vajeniško obdobje, kjer so bili štirje letniki. V četrtem letniku je bila ona zadnja. Mama jo je prisila, da je šla v tovarno v vajeniško šolo. Potem je bila vesela, ko se je navadila, in je bila rada vajenka.

»V šolo smo pa hodili na teorijo v »fabriki«, to smo imeli v sindikalni dvorani, nekaj še pa tukaj v tej šoli (OŠ Primoža Trubarja Laško), ki je bila nižja gimnazija za nas. Hodile smo tri leta, kolikor smo pač bile. Potem smo nekatere šle za tkalke, nekatere za predilke itd.« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017).

V njenem letniku je bilo 14 vajencev, od tega je bil samo en fant iz Rimskih Toplic. Spominjala se je, da je v prvem letniku dobila 1500 dinarjev. Po opravljeni vajeniški šoli je veliko vajenk tudi ostalo. Nekatere so se šolale naprej in so dobile delo v pisarni. Gospa Herta je svojo delovno pot začela kot tkalka, vendar tam ni bila dolgo. Nekoč jo je gospa Velikonja, mama laškega zdravnika, potegnila za rokav in ji rekla:

»Ti pojdi z mano v skladišče, ti si za v »kanclijo«. Potem je bila v skladišču, v navijalnici, kjer je bilo treba vse pripraviti za tkanje, bila je tudi raznašalka votka. Skrbela je za 20 strojev, kjer je bilo treba poskrbeti za vsakega, da so imeli votek. V skladišču pa je izdajala votke. Nekoč je vzela napačen votek, ko ji je tovariš Ser nec naročil, naj ga prinese, da bodo naredili vzorec za novo naročilo. Vzorec je

bil seveda napačno narejen, so ji pa kasneje povedali, da je bil sprejet ravno tisti vzorec, ki je bil narejen iz napačnega votka. Tekstilne vaje so ob čistilnih akcijah v mestu morale tudi čistiti Laško. Na platnu je bila slika vajenk, ko je Peter Ojsteršek povedal: »So bile zelo pridne. Saj vidite tukaj, so same naše poznane, ne« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017).

Med vajenkami je bila namreč tudi njegova žena, kar je med občinstvom vzbudilo mnogo smeha.

Slika 12: Lokacija nekdanje trgovine Volna

Vir: avtorica, 2021

Tovarna je imela tudi svojo trgovino ob glavni cesti poleg policijske postaje, točna lokacija je bila na Zdraviliški ulici pod železniško postajo. Stavba je ohranjena še danes; v pritličju, kjer je bila trgovina, so poslovni prostori, zgoraj pa stanovanja, kot je bilo že v času Volne. Omenila jo je Alenka Križnik, ki je povedala, da je bila prodajalka na drobno (tudi izdelkov Volne). Kadar je šla na službeno pot, je imela vedno v avtu poln prtljažnik ostankov volne in blaga (gospa je rekla »koncev blaga«). Tudi svojo garderobo je imela ročno pleteno iz volne – kostime, bluže, krila in je s tem tudi delala

reklamo. Ko je v trgovini vzela volno in blago, sta gospa Vrhovc in trgovka Sonja vse natančno zapisali v zvezek, kaj točno je vzela. Ob vrnitvi je bil prtljažnik vedno prazen, nikoli ni nič ostalo. »Vse sem spravila v denar«, je dejala gospa Alenka (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017). Tudi drugi udeleženci so potrdili, da se je vse lepo prodajalo, blago in volna. Doma so zelo veliko pletli razne izdelke, ki so si jih pa potem med seboj izmenjevali ali zamenjali za kakšno dobrino.

Peter Ojsteršek je povedal, da so njihovi samoupravni organi pošteno in lepo delali z ljudmi. Sindikat je bil dobro organiziran, imeli so tudi sredstva za samopomoč. »Recimo blagajno, če si bil v škripcih, si prišel in prosil za kakšne dinarje in so ti dali,« je dejal Peter (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017).

Tovarna Volna je imela delavsko menzo, kjer so bile zaposlene kuharice. Omenjena je bila Nada Zidanski, ki je bila zelo dobra kuharica. Moja mama Darja se je spomnila, da ji je njena mama iz službe večkrat prinesla iz službe malico:

»... včasih je gospa Zidanski, saj jo poznate, zavila kurje bedro, »pohano«, pa kos črno-belega kruha. To je bilo, ne vem, kaj bi rekla, najboljša bedrca na svetu ...« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017)

Tudi drugi so se spominjali, da so kuharice otrokom zaposlenih velikokrat dale hrano. Ostanke hrane – »pomije« so zaposleni lahko odnesli domov, kjer so hranili domače živali. Majda se je ob tem spomnila čistilke Tinke, h kateri je šla vsak dan. Gospa je čistila pisarne, Majda pa je tipkala na pisalni stroj. Potem je vzela »pomije« in šla domov. Zaključila je z besedami: »Takšni lepi spomini, a ne« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017).

Ugotovila sem, da so posebno mesto v tovarni Volna imeli vratarji. O njih je bilo povedanih kar nekaj anekdot. Spomine nanje je obudila Majda Velikonja, ki je bila doma v bližini tovarne in se je velikokrat igrala v njeni bližini, pa tudi čez ograjo je šla. Nekoč jo je ustavil vratar Miha Cerovšek z besedami: »Stoj, sem rekel, ali pa streljam.« Tako je bilo na nočni izmeni oziroma, ko se je stemnilo. Seveda se ni nič zgodilo. Omenjeno je bilo, da je vratar prvi, ki ga vidiš, ko prideš kamorkoli.

»Je bil gospod Piavec, moj oče in gospod Žafran. On je bil pa ena a. Pobarvan, nasmejan, drugače pa zoprni človek (smeh). Ja, tako je to bilo. To hočem reči, da stali pred vratarnico v tisti obleki, zravnani, eden s palico, ponosni pred tisto ograjico, rože zadaj. To je res »za pogledat«. Obleka, ne«,

je svoje spomine na vratarje dopolnila gospa Majda (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017). Danes nekdanja vratarnica, o kateri je govorila Majda, ne obstaja več.

Tovarna je imela svoj nogometni klub. Prav tako so imeli dramsko sekcijo. Gospod Peter Ojsteršek se je spomnil, da je sodeloval pri igrah Skupno stanovanje in Poročil se bom s svojo ženo. Bile pa so še druge zanimive stvari. Imeli so veliko izletov, kjer so se srečevali in spoznavali. Ob tem sem se spomnila pripovedi svoje pokojne babice, ki je povedala, da so šli gledat skoke v Planico. Vlak pa je imel zamudo in so vse zamudili. Na vlaku so se sicer dobo zabavali in veselili, vendar so bili zelo žalostni. Samo zanje je nato skakal skakalec Janez Polda, pa še nekateri drugi, katerih imen se ne spomnim. Gospod Peter je povedal, da so imeli letni dom v Piranu, kamor so hodili na morje. Omenil je tudi stanovanje v Novem Celju, pa stanovanja v Podčetrtku, kjer so se kopali v termalni vodi. »Tako da je bilo kar precej teh stvari, ki smo si jih lahko privoščili in je bilo malo ceneje. V glavnem so pa lepi spomini. Lepi spomini«, je svoje razmišljanje zaključil Peter (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017).

Omenila sem že nekaj spominov otrok nekdanjih zaposlenih delavcev. Moja mama Darja (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017) je na kavarniškem večeru povedala, da je »otrok tekstilne«. V lepem spominu ima prireditve za otroke delavcev Volne.

»Spomnim se Dedka Mraza in starega Huma (gostišče). Se verjetno vsi tukaj spomnite našega starega Huma. To je bil za nas otroke res dogodek, ko smo bili obdarovani in ni bilo važno, kaj si dobil, smo šli tja v tisto polno, veliko dvorano in to je bilo ... Danes ne vem, s kakšnimi besedami bi to opisala, kako sem to doživljala.«

Kot je omenila Majda, je bila tudi mama navdušena, ko je pri svoji mami v pisarni smela tipkati na pisalni stroj, posebej je poudarila še: »... ali pa ko si šel in si starše čakal pri vratarnici. Vratarnica je bila tudi en takšen kraj ...« (osebna komunikacija, 17.

oktober, 2017). Kot vsi govorniki na kavarniškem večeru ima tudi moja mama lepe spomine, ki jih je doživljala kot otrok. Majda se je spomnila Rženove Mici, ki je rezala gumbe iz blaga in oblačil, ki so jih pripeljali iz Amerike. Otroci tekstilnih delavcev so tam, kot je dejala Majda:

»Mi smo tam uživali in pobirali tiste »knofe« in smo jih imeli doma malo morje. So pa tudi prišli prav, ker je mama tudi šivala« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017).

Tudi sama imam kovinsko škatlico, kjer je babica hranila gumbe, ki jih je omenila Majda. Zanimivo je bilo, da je zelo veliko delavk Volne v prostem času šivalo in pletlo oblačila zase in svoje družine, pa tudi za druge. Tako so zaslužili kakšen dinar.

Slika 13: Obiskovalci dogodka

Vir: »Turistično društvo Laško«, 2017

Delavci so podelili tudi nekaj spominov in anekdot na življenje v Volni. Dora Zeme je povedala, da so prišli v Volno inšpektorji, ki so zahtevali dokumentacijo iz arhiva. Delavci so takrat predvidevali, da so hoteli njihovega direktorja Ferjančiča »zafirkniti«. V arhivu so imeli omare do stropa in staro leseno lestev. Dora je splezala na lestev, tam je bila sodelavka Tina, ki ji je kazala jezik. Ker sta se dolgo šalili in nista našli

dokumentacije, je prišla sodelavka Marjetka, ki jo je zanimalo, kaj delata tako dolgo. Tudi ona je želela splezati po lestvi, vendar se je lestev, ki je bila zelo stara, razčlenila in Dora je padla na Marjetko. Zaključila je s smehom in besedami: »Sem se zelo udarila, ker so bila tam takšna »trapasta« tla« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017). Iz slišane smo povzeli, da so se delavci radi pošalili drug z drugim, pa nihče ni bil užaljen. Zanimivo in smešno zgodbo nam je zaupal Marjan Zavšek, katerega oče je bil krojač, ki je Franu Milčinskemu Ježku šival obleke, kar je bilo zahtevno delo glede na Ježkovo postavo. »... on (oče) je bil mojster za to težko konfekcijo«, je v smehu povedal Marjan (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017). Njegov oče je bil med Laščani znan kot odličen krojač. Med prvimi je zato iz Volne dobil različne nove vzorce blaga, tako je dobil tudi »prve metre« elastičnega blaga, imenovanega helanka. Marjan je bil takrat študent psihologije in se je prijavil na smučarski tečaj. Ni imel nobene opreme, iz helanke pa mu je oče naredil »španarce«.

»Elegantno, res. Od bratranca sem dobil smuči, smučati pa nisem znal. In so me potem punce gor na tečaju gledale v tisti helanki, pa v vsej smučarski opremi in si mislile, kakšen kaj sem jaz za en as. Jaz pa še hoditi nisem znal s smučmi. Tako da helanko imam jaz v dobrem spominu,«

je v smehu pripoved zaključil Marjan (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017). Vzdušje med obiskovalci je bilo sproščeno, vsi so se iskreno veselili in smejali ob obujanju teh spominov.

Dotaknili smo se neizogibne teme, ki je značilna za industrijske komplekse. Nevenka Fantinatto je izpostavila tovarniški dimnik. Zanimalo jo je, ali spada pod kulturno dediščino:

»Se mi zdi, da ko se bo enkrat dimnik od Volne podrl, bo šla v spomin in vsa zgodovina bo šla z njim. Bilo bi mi strašno žal, ker prav paše v ta kraj, lepo umeščen je v prostor. Bilo bi mi zelo žal, če bi se podrl.«

Izpostavila je problem vzdrževanja: »Kdo to mora vzdrževati. Mislim, da ne bi potem postal tudi nevaren? Da se vzdržuje pravi čas in pa da ga ohranimo« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017). O tovarniškem dimniku antropologinja Muehlebach

(2017, str. 99–100) pravi, da je v tovarnah deloval kot totem, okoli katerega se je vzpostavljala solidarnost s ponavljanjem in trajanjem. Meni, da je solidarnost afekt, ki skozi utelešenje akcije in zavezništva manifestira intersubjektivnost in kolektivnost. O družbeni solidarnosti, ki se vzpostavlja skozi dinamične materialne prakse okoli objekta s ponavljanjem, govori tudi Durkheim (1995). Odgovor na zastavljeno vprašanje je podala udeleženka večera, ki se poklicno ukvarja z dediščino in z različnimi projekti. Povedala je, da ima izkušnje za zaščito dimnikov v Cinkarni Celje. Neimenovana obiskovalka kavarniškega večera je podala strokovno razlago (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017):

»Razglasitev dediščine poteka na več nivojih; je ta občinski nivo in seveda po tem lastnik skrbi za te spomenike. Je pa višja kategorija, torej spomenik državnega pomena, ko se potem lahko kandidira za državna sredstva in potem lahko tudi skozi to prihaja do vzdrževanja takšne dediščine. Mislim, da v Laškem nimate veliko razglašene dediščine, čeprav imate izjemno dediščino. Mislim, da ta objekt industrijske dediščine ni razglašen, verjetno ga bo potrebno ponovno ovrednotiti in uvrstiti v slovensko oziroma evropsko zgodbo industrijske dediščine.«

Kot povsod v Sloveniji tudi v Laškem industrijski kompleksi tam, kjer ni več proizvodnje, propadajo. Majda Velikonja (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017) je na kavarniškem večeru ob zaključku izpostavila:

»Pa še nekaj, to pa zadeva tole našo Volno. Vse lepo smo povedali o njej, zdaj, ko gremo mimo, je pa tam katastrofa. Ta lastnik enega dela je tisto krasno dvorišče, ki je bilo včasih, zdaj pretvoril v eno skladišče starih, rabljenih strojev ...«

Posamezniki so se med obujanjem spominov prepoznali in odkrivali skupno preteklost, skupne vrednote ter tudi pomen, ki ga pripisujejo posameznim objektom. Vsi so poudarjali vzdušje v tovarni, kot je dejala Majda (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017):

»Ampak jaz bi poudarila še to, kar so že prej. To vzdušje v tovarni. To je bilo res nekaj neverjetnega. Vsi so se poznali, skratka »fajn« so se imeli. Delali so in so se

imeli »fajn«. Ne morem reči nič drugega. Res. Tega danes manjka, ljudje zbolevalo, so stresi. Takrat je bila pa pijača.«

Kavarniški večer je prinesel uvid, kako ljudje doživljajo družbene spremembe; te se kažejo v pričakovanju ljudi, v normah in vrednotah, ki jih reproducirajo in zagovarjajo, predvsem pa v njihovih odnosih in spominih. Govorili so o navezanosti na tovarno in kolektivu, pripadnosti in ponosu, tudi o težkih pogojih dela, pa tudi o problemu alkoholizma. Vsi pa so poudarjali lepe spomine na tovarno in sodelavce.

7 RAZSTAVA „VOLNA LAŠKO – PREDILNICA IN TKALNICA“ V MUZEJU LAŠKO

Dogovarjanja v zvezi z razstavo o Volni Laško sem se lotila po uspešno izpeljanem kavarniškem večeru, kjer sem zaznala to potrebo in željo nekdanjih zaposlenih, pa tudi drugih, ki so prisostvovali in aktivno sodelovali v pogovoru. Kot pomemben subjekt polpretekle zgodovine Laškega je samostojna predstavitev Volne v obliki razstave čakala že kar nekaj časa. Tovrstne razstave v muzeju planirajo v kratkoročnih in dolgoročnih načrtih. Muzej Laško ima letno omejeno število občasnih razstav, pa še to je nekaj od teh tradicionalnih, druge pa se za določeno leto navezujejo na različne okrogle obletnice. Razstava o Volni Laško je tako bila planirana leto dni kasneje, kot je bil izveden kavarniški večer. S samo razstavo v muzeju sem želela, kot pravi Macdonald (2006), v muzeju materializirati vrednote, s čimer bi sprožila procese ustvarjanja pomena.

Z razstavo sem želela spregovoriti o tekstilni tovarni Volna kot industrijski dediščini lokalne skupnosti ter umestiti tekstilnega delavca v čas in prostor, prikazati njihove odnose ter oblikovanje družbenega prostora. S pogovori, pripovedmi in mnenji na kavarniškem večeru sem zbrala informacije, kako pripraviti in izvesti razstavo. To je bila osebna izkušnja pripovedovalcev, pa tudi mene kot interpretatorja razstave. V pripravah sem se osredotočala na te pripovedi in tematike. Ti so se navezovali na vsakdanje življenje in delo v tovarni, druženje in preživljanje prostega časa. Odločila sem se za participativni pristop nekdanjih delavcev Volne k muzejski interpretaciji njihove dediščine, ki je skoraj že odšla v popolno pozabo. Na kavarniškem večeru sem se dogovarjala, da bi za namen razstave prispevali avtentične predmete nekdanje Volne, ki jih hranijo doma, njihove osebne fotografije, priznanja itd. Menim, da je to pomembno izhodišče za predstavljanje »zgodb z roba« (Mensch in Meijer van Mensch, 2011). Avtentičen muzejski predmet omogoča posredovanje dediščinskih sporočil iz preteklosti v sedanost, je pa tudi najbolj značilna oblika muzejske komunikacije in v izgubi smisla delujejo terapevtsko (Perko, 2013). Spodbudila sem kar nekaj nekdanjih delavcev, da so s svojimi materiali sodelovali pri oblikovanju in predstavitvi Volne.

Načrtovanje same postavitve razstave je potekalo v sodelovanju z Muzejem Laško. Skupno smo se odločili, da interpretacijo dediščine Volne razdelimo na štiri področja, o katerih govori Cross (2011):

- opredelitev obiskovalcev in njihova pričakovanja (ljudje);
- osrednja zgodba in glavne točke (namen);
- izkoristek prostora (prostor);
- opredelitev najboljšega načina interpretacije industrijske dediščine tovarne Volna in kakšna sredstva bomo uporabili (projekt).

Slika 14: Vabilo na razstavo

Vir: »Razstava Volna Laško«, 2018

Na podlagi interpretacijskega načrta so bili naše ciljno občinstvo nekdanji zaposleni in njihovi družinski člani ter ostalo lokalno prebivalstvo. Ker je Laško zdraviliško mesto, smo se zavedali, da mora razstava vsebovati elemente, ki bodo pritegnili tudi turiste, da se seznanijo z zgodbo nekdanje pomembne tekstilne tovarne. Rdeča nit razstave o Volni je bil razvoj in propad tekstilne industrije v Laškem v povezavi s spomini nekdanjih zaposlenih. Namen razstave je bilo ovrednotenje in priznanje njihovega dela in obstoja ter prispevka k razvoju lokalne skupnosti. Razstavni prostor Muzeja v Laškem je omejen, zato je bilo treba tudi glede tega kar precej razmisleka o smiselni postavitvi razstave za potencialno ciljno občinstvo. Izkoristiti pa je bilo mogoče dostopnost razstavnega prostora, ki je v pritličju stavbe.

Oglaševanje razstave je potekalo osebno (od ust do ust), Muzej Laško standardno pripravi plakat za vsako razstavo, s katerim je občinstvo obveščeno o trenutni razstavi, oglaševali smo tudi na spletu: na strani Facebook Turističnega društva Laško, spletni strani ZVKD, spletni strani Zavoda STIK (razstava je bila planirana v poslovnem načrtu Zavoda STIK), objava je bila tudi v brošuri ZVKD Slovenije z nazivom Program prireditev in dejavnosti Dnevov evropske kulturne dediščine in Tedna kulturne dediščine 2018.

Menili smo, da je primerno, da ob prireditvi nastopi Moški pevski zbor Laško in popestri uvod k otvoritvi razstave. Zbor je med starejšimi prebivalci Laškega zelo cenjen in priljubljen. Člani so se vabilu zelo radi odzvali in nastop izvedli brez plačila, česar smo bili zelo veseli, saj so bila sredstva za izvedbo razstave zelo omejena. Zapeli so nekaj pesmi, ki so bile priljubljene v časih, ko je bila Volna še pomemben deležnik in zaposlovalec v Laškem.

7.1 ZASNOVA RAZSTAVE IN NJENA PREDSTAVITEV

Muzej Laško ima za občasne razstave samo en večji prostor. Zakonitosti prostora in ambienta so znane vnaprej, spreminja se samo umestitev materialov. Odločili smo se, da bo razstava nosila ime »Volna Laško – predilnica in tkalnica«. Prav tako smo se odločili, da bomo razstavo predstavili v pisnem in slikovnem delu na visečih panojih ter izdelkih, pripomočkih in različni dokumentaciji v steklenih vitrinah. Za samo postavitve razstave smo potrebovali finančna sredstva. Javni zavod Stik Laško, kamor spada Muzej Laško, nam je odobril financiranje izdelave osmih tiskanih panojev. Uporabili smo še dve samostoječi stekleni vitrini, osem steklenih vitrin s steklenim zvonom in lesena stojala. Umestitev lesenih stojal in panojev je potekala vzdolž treh zidov, kjer so se izmenjevali z vitrinami, kar je predstavljalo rast in padanje pogleda na višino prikazanega. Konkretni materialni del, položen v vitrine ali obešen po zidovih, so sestavljali izdelki Volne, razni delovni pripomočki iz nekdanje proizvodnje, zvitki preje in metrsko blago ter ostali materiali: delovne knjižice, priznanja, tovarniški časopis, pisarniška dokumentacija in drugo. Glede na to, da je delovanje tovarne oddaljeno že nekaj časa, je material vse redkejši in za avtentično postavitve izredno dragocen. Želeli smo ga predstaviti kar se da prijetno tudi za laično obiskovalčevo oko. V obeh oddaljenih kotih od vhoda sta bili dve lutki – moška in ženska, ki sta bili oblečeni v

izdelke Volne. Za moško lutko nam je obleko posodil Jože Deželak, ki je bil vanjo oblečen na kavarniškem večeru. Ženska lutka je imela oblačila Alenke Križnik, ki je na kavarniškem večeru povedala, da je po vsej nekdanji Jugoslaviji prodajala volno in blago tekstilne tovarne. Gospa ima sicer precej oblačil iz blaga ter pletenih izdelkov iz volne, vse je odlično ohranjeno še danes.

Slika 15: Plakat razstave

Vir: avtorica, 2021

Pri sami postavitvi razstave sem sodelovala z muzejskim sodelavcem Ajažem Majcnom. Tematiki in materialu primerno sva stremela k temu, da bi bila razstava obiskovalcu prijazna, kar pomeni, da je prostor pregleden, razgiban in »da diha«. Spretna umeščenost v prostor veliko pripomore k temu, da obdržimo obiskovalčevo pozornost. Glede na to, da Volna Laško še ni imela muzejske predstavitve v razstavnici, sva se strinjala, da skozi panoje pripovedujeva njeno zgodbo v kronološkem smislu, od nastanka do zaprtja tovarne. Poseben pomen sva namenila fotografijam, s katerimi bi dopolnjevala tekstovni del na panojih. Kot pravi Balažova (2017), so fotografije brez dvoma tisti predmet, ki hrani spomin na trenutke iz življenja posameznika. Muzej Laško

ima več slikovnega materiala iz zgodnjega obdobja Volne, sama sem pridobila več kasnejših fotografij iz obdobja po II. svetovni vojni iz družinskega arhiva ter nekdanjih zaposlenih, fotografije iz današnjega časa sem posnela sama.

Slika 16: Muzej Laško

Vir: avtorica, 2021

Ob razmisleku, kako posredovati tekst, sva se odločila, da bo le-ta poljuden in resničen. Nikakor nisva želela olepševati dejstev, povzemala sva tudi težko in resno stanje tovarne. Prvi pano je bil uvodni, zadnji pano pa zaključni, ostalo je še šest panojev. Da bi zgodbo o Volni nekoliko razgibala, sva vanjo vključila izjave zaposlenih, ki so jih izrekli na kavarniškem večeru. Zgodbo sva prekinila s panojem z Ježkovo pesmijo o Volni Laško. Na kavarniškem večeru smo namreč slišali zgodbo Marjana Zavška, ki je povedal, da je Ježek večkrat obiskal Laško, njegov oče, ki je bil krojač, pa mu je šival obleke iz blaga laške tekstilne tovarne. Hudomušna in lahkotna Ježkova pesem je Volno prikazala iz še enega zornega kota, obiskovalcu pa je pred zaključnima dvema panojema nudila premor. Gledano kot celota je razstavni del na panojih deloval tematsko usklajeno in smiselno. Če se je obiskovalec prepustil zanimanju in namenil pozornost,

je bil na koncu deležen popolne slike delovanja tovarne Volna, kakor tudi odgovorov – zakaj je tako.

7.2 PANOJI IN RAZSTAVNI MATERIALI

Slika 17: Panorama razstavnega prostora

Vir: avtorica, 2021

Kot sem že navedla, je bila zgodba Volne Laško predstavljena na osmih panojih, kjer so bila zbrana zgodovinska dejstva, uporabljeni teksti, ki so jih izrekli sodelujoči na kavarniškem večeru, Laščani in drugi obiskovalci so se nasmejali ob lahkotni pesmi Volna Laško, ki jo je napisal Frane Milčinski Ježek. V razmislek vsem je bilo ob zaključku izpostavljeno stanje industrijske dediščine in njen pomen za lokalno skupnost.

Slika 18: Vhod v razstavni prostor

Vir: avtorica, 2021

Krajši tekstovni del je s povzetkom pomena Volne za domači kraj in njene usode na prvem panoju uvedel obiskovalca v zgodbo, črno-beli fotografiji pa sta z zračnim posnetkom lokacijsko umestili tovarno v prostor. S posnetkom modne revije pa sva prikazala, s čim se je tovarna ukvarjala. Drugi pano je predstavil zgodovino Volne od nastanka do leta 1950. Tretji pano predstavi obdobje, ko delavci dobijo podjetje v upravljanje, razcvet tovarne v lokalnem okolju, pa tudi pot, ki že nakazuje težave v poslovanju. Četrti in peti pano zajema izjave s kavarniškega večera. Odločitev je bila, da ne uporabiva zbornega jezika, ampak je bilo besedilo točno tako, kot je bilo izrečeno. Jože Deželak je govoril o čudovitih izdelkih tovarne, o samoupravljanju in zaščiti delavcev in medsebojnem razumevanju. Herta Vodišek je bila nekdanja vajenka, kasneje pa je delala v pisarni. Peter Ojsteršek je spregovoril o delu v apreturi, kjer je bilo zelo težko delo. Spominjal se je sindikata, blagajne za samopomoč, nogometnega kluba, dramske sekcije, pa tudi vsakoletnih obiskov Zagrebškega velesejma. Peti pano smo zaključili z Majdo Velikonja in njenimi otroškimi spomini na Volno – oče in dva brata sta bila zaposlena v tovarni. Omenila je, kako so otroci nabirali gumbe, ko so v tovarno Volna dobili oblačila iz Amerike, pa o vzdušju v tovarni. Posebej so ji v spominu ostali vratarji, ki so bili v tistih časih v oblekah. Gospa Velikonja še danes živi v bližini nekdanje tovarne. Kot je bilo že omenjeno, je bil šesti pano namenjen pesmi Franeta Milčinskega Ježka o Volni Laško. Sedmi pano je prikazoval obdobje, ko je začela tekstilna industrija propadati. Volna se je takrat združila z Dekorativno in dobila novo ime. Sledilo je desetletje relativno stabilnega poslovanja, po osamosvojitvi Slovenije je Dekorativna izgubila trg in delo, nato pa šla v stečaj. Okolje tovarne postaja sedaj vse bolj podobno deponiji. Zadnji pano je povzel nekdanji pomen industrije kot celote in s svežimi (nekaj dni starimi) fotografijami trenutnega stanja propadle in opuščene tovarne je v razmislek zaključil in povezal vse do tedaj povedano.

Slika 19: Postavitev razstave

Vir: avtorica, 2021

Kolofon na zadnjem, osmem panoju je bil na desnem robu spodaj:

Razstava »VOLNA LAŠKO – Predilnica in tkalnica«

Avtorja razstave: Nika Klepec in Muzej Laško

Fotografije in ostalo gradivo so prispevali: Brigita Gril, Slava Ojsteršek, Joža Kerin, Herta Cepuš, Jelka in Peter Ojsteršek, Fanika Guzej, Katica Golob, Majda Velikonja, Danica Kraševc, Helena Železnik, Dora Zeme, Nika Klepec, Arhiv Muzeja Laško in drugi

Oblikovanje in priprava na tisk: Tomaž Majcen

Tisk in izdelava panojev: ARPROS, Gregor Lesjak, s. p.

Laško, september 2018.

Panoji so bili že natisnjeni, ko smo pridobili razstavne materiale še od Alenke Križnik, Jožeta Deželaka, Trude Marušič, Ivica Zdolšek in Danice Deželak. Njihove prispevke smo naknadno označili in se jim tudi javno zahvalili.

Ker smo želeli, da vsak obiskovalec poleg spomina in vtisov ob ogledu razstave s sabo odnese tudi nekaj materialnega, smo pripravili mala darila v obliki lističa, kjer je bil napis:

Muzej Laško

september/oktober 2018

Razstava

»VOLNA LAŠKO«

Zgodovinske nitke našega kraja samo za Vas

Slika 20: Primer panoja

Vir: avtorica, 2021

Zadaj smo pripeli originalne raznobarvne nitke volne, ki so se ohranile še iz časov delovanja Volne. To darilce so lahko s seboj za spomin odnesli tudi vsi kasnejši obiskovalci do zaprtja razstave. Darilca so bila na voljo ob knjigi vtisov, ki je bila ob izhodu iz muzejskega prostora.

7.3 ANALIZA RAZSTAVE

Slika 21: Razstavljena oblačila

Vir: avtorica, 2021

Pobuda zunanjega sodelovanja za magistrsko delo je pripomogla k povezanemu soavtorstvu in združitvi materialov – delavcev nekdanje tovarne, Muzeja Laško in mojih osebnih družinskih predmetov. Kot je bilo v teku priprav pred izvedbo razstave razumeti iz pogovorov z Muzejem Laško, je bil projekt predstavitve tekstilne tovarne in njenih delavcev vedno v načrtu za prihodnost, v nastajanju, kar pa se nikoli ni zgodilo. Moja pobuda, pri kateri so mi najprej prisluhnil in priskočili na pomoč v Turističnem društvu Laško z Boštjanom Vrščajem kot predsednikom, je prišla resnično v ključnem trenutku.

Pridobitev delavcev k sodelovanju in pridobitvi materialov za razstavo je bila skoraj izključno v moji organizaciji. Angažirala se je tudi moja ožja in širša družina, ki je bila kakor koli povezana s tovarno Volna. Vsi so prispevali svoje fotografije, oblačila, volno za pletenje, različna priznanja itd. Za besedila smo poleg zgodovinskih dejstev, ki smo jih uspeli pridobiti, pobrskali po lastnem spominu, spominu družinskih članov, po

spominu kolegov in krajanov, za katere vemo, da nam lahko v določeni zadevi nudijo informacije. Osebni spomini niso bili vsi enaki, so pa vsekakor enakovredni. Navsezadnje gre pri Volni za tovarno, ki je živel globoko v utripu Laškega in mnogo domačinov zna o njej marsikaj povedati, v določenih primerih je kolektivni spomin tudi odstopal od osebnih spominov posameznikov. K pripravi razstave je pripomoglo več neformalnih razgovorov, ki sem jih uspela opraviti z nekaterimi še živečimi delavci. Določeni so bili tudi pripravljene prispevati različne materiale za samo razstavo, sem pa ob tem zaznala njihov strah, da bomo le-te zadržali za arhiv Muzeja Laško. Ugotovila sem, da so izredno čustveno navezani na oblačila, pa tudi na njihovo »fabriko«, kot so jo v pogovorih imenovali.

Slika 22: Tkalski čolniček

Vir: avtorica, 2021

Leta 1962 je Volna ob 12. obletnici delavskega upravljanja delovnega kolektiva izdala spomenico s krajšim opisom delovanja, fotografijami predsednikov delavskih svetov in upravnih odborov podjetja za obdobje 1950–1962, prav tako je v njej nekaj fotografij tovarne, tkalnice in različnih strojev. Tekstovni del zajema skope podatke o zgodovini tovarne, predstavljeni pa so Delavski sveti podjetja od leta 1950 do 1962. Osebno me je presenetilo dejstvo, da je bil kot član prvega Delavskega sveta v Volni izvoljen tudi moj dedek Djuro (Jurij) Ščulac, babica Sanda (Aleksandra) Ščulac (roj. Ojsteršek) pa je bila članica Delavskega sveta v obdobju 1954–1960. Sicer se z Volno in njeno zgodovino v

Laškem do zdaj ni nihče podrobno ukvarjal oziroma kaj napisal. V teku raziskave mi je Helena Železnik, nekdanja delavka tovarne, predala nekaj tovarniških glasil iz zadnjih let delovanja tovarne (obdobje TOZD Predilnica Laško), ki jih je še ohranila. Tako sem dopolnila svoj pogled v delovno okolje tovarne v zadnjih letih njenega delovanja.

Kot smo predvidevali v načrtovanju poteka otvoritve razstave, je bil uvod dobro zastavljen, ko smo se odločili, da bo nastopil Moški pevski zbor Laško in zapel nekaj pesmi. Za obiskovalce smo pred muzejem pripravili stole, da so se lahko tudi usedli ob krajšem uvodu v predstavitev razstave. Kot že omenjeno, jih je s pesmijo pozdravil moški zbor, nato je nekaj besed o Volni ob otvoritvi povedal predstavnik Muzeja Laško – Aljaž Majcen. Obiskovalce sem pozdravila tudi sama s krajšim uvodom in izrazila svojo zahvalo vsem, ki so k njeni izvedbi pripomogli. Med najinima govoroma in ob zaključku je Moški pevski zbor Laško popestril dogajanje.

Slika 23: Vitrina z izdelki tovarne

Vir: avtorica, 2021

Med samo razstavo sem opazovala obiskovalce ob ogledu in se z njimi tudi pogovarjala. Skoraj vsi poznajo tudi mojo mamo in so z njo delili vtise. Zanimivo jih je bilo poslušati, ko so se med seboj pogovarjali in se spominjali sodelavcev na fotografijah, ugotavljali, kako kakovostna sta bila njihovo blago in volna, se spominjali določenih vzorcev blaga, ki so jih skoraj vsi imeli doma. Tu je bilo veliko smeha. Sicer smo tudi

na kavarniškem večeru nekaj izvedeli o kreiranju vzorcev, ko je Herta Vodišek (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017) povedala zanimivo anekdoto, ki se je zgodila zaradi njene nenamerne napake pri izbiri votka. Posledica je bila, da so naredili napačen vzorec. Kasneje se je izkazalo, da je bil ravno ta izbran za izdelavo blaga. Zanimivo je bilo, da je bilo kar nekaj pripomb in smeha v zvezi z vzorci blaga. Tudi Alenka Križnik (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017) je omenjala vzorec blaga (svetlo umazana zelena ribja kost), iz katerega je imela kostim in ji je neka gospa iz Volne rekla: »... ko smo mi to delali, smo rekli, pa kdo bo to nosil ... ja, vam pa tako paše ...« Skromni kosi blaga z različnimi vzorci, značilnimi za Volno, ki so ljudi spominjali na preteklo življenje. Spomin, ki je povezal nekdanji kolektiv, saj so vsi vedeli, o katerih vzorcih blaga se govori. Obiskovalce, posebej nekdanje zaposlene so preplavili spomini, ki jih na kavarniškem večeru nismo zabeležili oziroma niso bili izrečeni. Odziv na nekatere segmente panojev je bil takojšen, kot smo opazovali, so se ob tem grupirali in komentirali, predvsem fotografije so bile deležne vzklikov, nasmehov in veselih komentarjev. Ženske so večinoma občudovale krila, bluže, kostime, ki so bili ročno pleteni – kar nekaj tega je last gospe Alenke Križnik, ki je na kavarniškem večeru povedala:

»... jaz imam še vedno doma, ne vem, koliko kosov laške volne, na katerih je listek 1976, in to je kvaliteta, ki se nikoli ne spremeni, ta industrijska volna je bila zelo dobra za ročno pletenje ...« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017).

Slika 24: Pehar z darilcem za obiskovalce

Vir: avtorica, 2021

Po ogledu razstave smo se z udeleženci družili ob manjši pogostitvi. Delavci pa so se razveselili srečanja, saj se nekateri od njih že dolgo niso videli. Njihovi pogovori so se navezovali na razstavo in večinoma na pokojne sodelavce. Slišali smo različne zgodbe, prigode, komentirali so zgodbo o Ježku in njegovi pesmi o Volni. Gospod Marjan Zavšek je še tu povedal zgodbo o svojem očetu, ki je Ježku šival obleke iz blaga, kupljenega v Volni. Videlo se je zadovoljstvo, da je literat, kot je bil Ježek, poznal Volno in o njej napisal hudomušen tekst.

Ugotovitev po zaključku razstave je bila, da se je ta zgodila tako rekoč »zadnji čas«. Ne le zaradi potrebe po resni raziskavi delovanja tovarne, dokler so pričevanja delavcev in materiali še relativno dosegljivi, ampak predvsem zaradi ljudi samih, tistih, ki so v tovarni pustili življenje in jih kmalu ne bo več med nami. Kot pravi Petrović (2016, str. 38), pa so se mi porajale misli o dejavnem udejstvovanju samih delavcev, ki morajo sami vstopiti v muzejske prostore in najti način za legitimizacijo svoje preteklosti, pa tudi osmišljanje sedanosti in vsakodnevnega procesa ustvarjanja dediščine.

Slika 25: Obleka gospoda Jožeta Deželaka

Vir: avtorica, 2021

Med pogovorom ob otvoritvi razstave mi je neka starejša obiskovalka omenila, da se »čas nosi po človeku«. Kot nekdanja tekstilna delavka je dolgo čakala, da pride na vrsto tudi Volna, saj so bili v preteklosti predstavljeni delavci iz Pivovarne Laško, Premogovnika Laško in Zdravilišča Laško, »oni« so pa ostali pozabljeni kljub temu, da so pridno in pošteno delali in prispevali k razvoju občine. Razstave se je udeležilo precej njenih delavcev, ki so še kolikor toliko aktivni. Zanimivo je bilo tudi, da so nekatere od njih pripeljali na ogled njihovi vnuki. Eden od njih mi je povedal, kako je bila njegova babica vznemirjena in polna pričakovanja, kako bo, uredila si je pričesko in oblekla svečano obleko; zanjo je ta razstava predstavljala življenjski dogodek in priznanje »njenemu kolektivu«. Te besede vnuka preproste delavke so pomenile največ, kar sem pričakovala od truda, ki sem ga vložila v priprave in izvedbo razstave, predvsem pa spoznanje, koliko vsakemu človeku pomeni priznanje, da je obstajal in ni pozabljen. Tudi vsi kasnejši ogledi razstave so po besedah strokovnega delavca Muzeja Laško imeli izredno dober odziv in pohvale. Izpostavil je komentar ene od obiskovalk razstave, ki si je kar nekaj časa podrobno ogledovala razstavljenaa oblačila in ugotavljala, ali so nova. Oblačila in pleteni izdelki so bili glede na njihovo starost

resnično odlično ohranjeni (kot novi). Pritegnili smo tudi najmlajše lokalno občinstvo – razstavo so namreč obiskale starejše skupine otrok Vrtca Laško, ki spoznavajo muzej in njegovo dejavnost. S tem postane muzej kraj izobraževanja za mlajše, ker ti ne vedo, kaj predstavljajo razstave v muzejih (Smith, 2006, str. 214) – v našem primeru Volne nekdanjo tekstilno industrijo in njen pomen za Laško.

Slika 26: Prikaz materialov za izdelke

Vir: avtorica, 2021

Ugotavljam, da je bila razstava ob še razpoložljivih materialih in sredstvih, ki smo jih pridobili za ta namen, uspešna. Če bi se izvedba zgodila prej, bi vsekakor dobili še boljšo in širšo predstavitev. Komentar starejšega obiskovalca, ki mi je v razgovoru omenil, da je zelo dobro »vse na ogled postavljeno«, pa mi je potrdil, da mi je kljub skromnim sredstvom ter omejenosti prostora in razstavnih elementov uspelo predstaviti tovarno in obuditi spomin na nekdanje tekstilne delavce. Izpovedna moč razstave je bila tako kljub vsemu večja kot le simbolna. Interakcija z obiskovalci je bila uspešna, saj so aktivno sodelovali in se vključevali, vsak posebej, k osebni interpretaciji vsega prikazanega, pa tudi tistega, česar nam do odprtja razstave ni uspelo ugotoviti. Vsak človek ima svoje osebne spomine. Ti se navezujejo na bližnje in daljne osebe, dogodke, dejanja, občutke, samo nam poznane okoliščine. Ti spomini so samo naša last, ni jih

mogoče zamenjati. Pa vendar dostikrat lahko kakšen dogodek ali drug spomin prikliče naše spomine. Temu lahko rečemo »oporne točke«. So del neke skupine, skupnosti, kolektivnosti in družbe (Brumen, 2000b). Halbwachs (2001) govori o kolektivnem spominu na način, da ta črpa svoje trajanje in moč iz tega, da je njen nosilec skupek ljudi, pa vendar se vsak od njih spominja kot član skupine, vendar se slehernemu izmed njih spomini ne prikazujejo z enako intenzivnostjo. Vsak individualni spomin je en pogled na kolektivni spomin.

Slika 27: Vitrina z modnimi izdelki

Vir: avtorica, 2021

S pripravo na kavarniški večer in izvedbo razstave sem zbrala dosti osebnih fotografij za arhiv Muzeja Laško. Te fotografije bi sčasoma sicer ostale izgubljene in pozabljene za širšo skupnost. Na obeh prireditvah sem opazila, koliko zanimanja je bilo prav za fotografije in prepoznavanje oseb na njih. Ob tem so se razvili razgovori o tem, kaj je kdo delal, kje je slika nastala, obujali so razne dogodivščine itd. Vse to pa je bilo povezano z navdušenjem, da so prepoznali svoj kolektiv. Nekaj materialnih artefaktov, ki so bili razstavljeni, so mi njihovi lastniki oziroma svojci prepustili v osebno hrambo, kar sem z veseljem sprejela.

Želje in pričakovanja delavcev pa so, da se »o njih«, delavcih tovarne, tudi nekaj napiše. Skupina (Halbwachs, 2001) je ob opazovanju svoje preteklosti začutila, da je ostala ista,

zavedla se je svoje identitete skozi čas. Želi se umestiti v prostor, kjer je njen kolektivni spomin. Ker so vsi drugi pomembni gospodarski subjekti v Laškem že dobili tiskane izdaje o zgodovini in obstoju ter delu v lokalni skupnosti, si tudi tekstilni delavci želijo priznanje v tej obliki. Glede izdaje tiskanega dela o tovarni Volna Laško smo se sicer pogovarjali že na kavarniškem večeru. Žal se do zdaj obstoja in delovanja Volne ni lotil še nihče. To ostaja kot naslednji projekt, ki mi ga je naložila lokalna skupnost.

ZAKLJUČEK

Propad tekstilne tovarne Volna Laško je tragedija mesta Laško, predvsem pa osebna tragedija ljudi, ki so ob njenem stečaju izgubili delo. Pozaba je prizadela tudi vse ostale, ki so se upokojili ali pa odšli na delo drugam. Uvodne besede predsednika Turističnega društva Laško, Boštjana Vrščaja (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017), izrečene na 6. Kavarniškem večeru »Volna Laško – preteklost in prihodnost«, ki sem ga organizirala ob pomoči Turističnega društva Laško, Krajevne skupnosti Laško, Otročjega centra Kino Laško in Društva ŠMOCL z ekipo, so bile, da če bi svoje otroke vprašal: »Kaj je Volna?«, zagotovo ne bi vedeli odgovora. Glede na minevanje let in z odhodom starejših generacij Laščanov je spomin na Volno že precej zbledel. Nekoč je bila Volna pomemben gospodarski subjekt, ki je bil v določenem obdobju celo največji zaposlovalec v občini. V njej so delali starši in otroci, tudi širše družine, ki so pomembno sooblikovali življenje in doprinesli k spremembam v lokalnem okolju, ki so se zgodile s pojavom delavskega razreda, katerega temeljna vrednota je bila solidarnost.

Tekstilni delavci, s katerimi sem imela kontakte, so vsi živeli in delali v času bivše države Jugoslavije. Kot navaja Velikonja (2008), se je zaradi raznih zunanjih in notranjih razlogov sesula pred očmi tedanjih državljanov. V tem kaotičnem prehodu pa jo je še kar nekaj preživelo v osebnih in kolektivnih spominih z natančno profilirano željo po boljšem. Seveda je hkrati ostra kritika današnjih socialnih krivic, ekonomske nepravilnosti in politične arogance. Da bi lahko razumeli nostalgijo nekdanjega delavskega razreda, pa moramo najprej razumeti in ponotranjiti današnje nezadovoljstvo ljudi. Za nastajanje nostalgije je postsocialistično obdobje z rešitvami, dilemami in surovostjo seveda idealno in se rado pojavlja v družbah ob dramatičnih prehodih. Večje kot so obljube, hujše je potem razočaranje, ko te obljube niso izpolnjene. Velikonja (ibid.) govori o nostalgiji sanjariji po boljših prejšnjih časih; rdeča nostalgija obstaja v različnih tranzicijskih družbah od vzhoda Nemčije do Rusije in od Baltika do Balkana. Na področju vseh postsocialističnih držav v Evropi se pojavljajo fraze: »navsezadnje niti ni bilo tako slabo« ali »bili smo revni, a ničesar nismo pogrešali« oziroma »ni bilo ničesar, a bili smo srečni«. Kot je na kavarniškem večeru rekla Majda: »Ampak jaz bi poudarila še to, kar so že prej. To vzdušje v tovarni. To je bilo res nekaj neverjetnega [...] delali so in so se imeli fajn« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017).

Volna Laško je tudi osebna zgodba moje družine. V njej sta bila zaposlena dedek in babica, ki sta se tam tudi spoznala. V tovarni je delalo še nekaj drugih članov ožje in širše družine – tako v proizvodnji kot tudi »v pisarni«. Izraz za delo »v pisarni« sem zasledila v osebnih razgovorih z nekdanjimi delavci, prav tako ga je uporabila na kavarniškem večeru Herta Vodišek (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017), ko je dejala: »... nekatere so potem naredile šolo naprej in so bile potem po pisarnah ...«. Volna me je pritegnila tudi zato, ker je v mojem mestu industrijska dediščina precej zapostavljena in sem želela lokalno prebivalstvo opomniti na pomen te dediščine, njeno vrednost in ohranjanje, predvsem pa sem želela podati priznanje nekdanjim tekstilnim delavkam in delavcem. Obravnavano obdobje tekstilne tovarne Volna zaznamuje skrb za socialno varnost posameznika in socialistična družbena ureditev s samoupravljanjem, kjer so delavci upravljali podjetje in soodločali. Na kavarniškem večeru je Jože Deželak dejal: »... samoupravljanje je to podjetje imelo takšno, da je bilo za vzor drugim podjetjem ... v tej občini je bilo takrat vodilno podjetje ...« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017). Magistrsko delo je usmerjeno v spoznavanje dela v tekstilni tovarni, socialne skupine tekstilnih delavk in delavcev ter njihov način življenja. Kot drugod po svetu se je tudi v Laškem s pojavom tekstilne industrije pojavila delavska kultura, ki je pomembno zaznamovala prebivalstvo in razvoj kraja. Oder (2015, str. 32) pravi, da so delavci:

»... tista skupina ljudi, ki je rasla z industrijo in se hkrati z njo razvijala tudi sama ... skozi stoletja so to socialno skupino imenovali z naslednjimi pojmi: proletariat, delavstvo in zaposleni ...«

Starši so mi povedali, da je bilo delo v socialistični Jugoslaviji najvišja vrednota. To so mi v neformalnih razgovorih potrdili tudi moji sogovorniki, ki so menili, da so se odrasle in zdrave osebe z delom dolžne preživljati same, za ostarele in nemočne pa je morala poskrbeti družba, država. Iz pravice do dela sta izhajali drugi pomembni pravici: socialno zavarovanje in pravica žensk do porodniškega dopusta (Tekavc, 2011). Izguba dela v tovarni je za delavce družbeno pomenila razvrednotenje in izničenje njihovega preteklega dela. Industrijske delavke in delavce v Sloveniji, pa tudi drugod po svetu, je zaznamoval konec socializma in industrijske modernizacije. Množice tekstilnih delavk in delavcev Volne, pa tudi drugih tekstilnih tovarn, kot navaja tudi Vodopivec (2021), so izgubo dela čutile na način, da je: »... šlo za osebno in družbeno izgubo: izgubo

dostojanstva in lastne vrednosti, družbenega prepoznanja in položaja v družbi ...«. Delavec brez dela ni nič. Na kavarniškem večeru je Marjan Zavšek (nekoč psiholog v kadrovski službi v TIM-u Laško) povedal:

»Lahko samo še jaz nekaj dodam tukaj? Jaz sem doživljal tisti žalosten konec Volne v TIM-u Laško. Potem so se odločili ... Pivovarna ni prevzemala toliko ljudi, kot se hvalijo, in jim ni pomagala, ko je bilo potrebno dati denar za plače. Ampak oni se znajo samo hvaliti. Dejansko smo pa v TIM-u Laško zaposlili trideset ljudi iz Volne. Tako da jaz poznam žalostni konec Volne in pa neke vrste nov začetek, ki je pa po svoje ... Vsi konci so bolj kot ne žalostni« (osebna komunikacija, 17. oktober, 2017).

Obujanje spominov nekdanjih delavcev Volne, pa tudi drugih, ki so bili na kakršen koli način vezani nanjo, je pri meni vzbudilo veliko različnih občutkov, ki sem jih zaznala med pogovori. Posebej zanimiva je bila govorica telesa, mimika obraza, nedokončani stavki, vzdih, ki so bili bolj ali manj značilni za vse nekdanje delavce Volne. Spomini na delo in različne druge zgodbe iz njihovega vsakdanjika, ki so močno zaznamovale moje sogovornike, so bile preplet veselja, spoštovanja, tovarniške in ljudske solidarnosti in pripadnosti »fabriki«, pa tudi razočaranja, jeze, prevaranosti, žalosti in izgube samospoštovanja. Dejstvo je, da nostalgije vedno izbruhnejo tam in takrat, ko se dogajajo politične, socialne, družbene in kulturne spremembe, kar je značilnost vseh nekdanjih socialističnih držav. Postsocializem se je začel z veliko pričakovanji, nemogoče obljube so ostale neuresničene, povzročile pa so močan pečat na delavcih. Prebivalci teh držav so doživeli izgubo varnosti in brezposelnost, izgubo socialne države, predvsem pa se v času, polnem individualizma, niso več znašli. Začeli so hrepeneti po kvalitetah prejšnjega režima – enakosti, pravičnosti, solidarnosti, varnosti in povezanosti v skupnost.

V procesu priprave kavarniškega večera in razstave sem se srečala z več težavami. Prva je bil problem minevanja časa, saj je mnogo nekdanjih delavcev, ki bi s svojimi spomini pripomogli k ohranitvi spomina na Volno, na sodelavce, občutke ob zaposlitvi v tovarni, vpliv dela na njihova življenja itd., žal že pokojnih. Veliko je zelo bolnih, zato tudi zaradi tega niso mogli sodelovati pri moji raziskavi. Od izvedbe kavarniškega večera pa do izvedbe razstave so umrli trije informatorji. Želela sem si, da bi raziskavo opravila

na večjem številu delavcev. Imela sem težavo tudi pri snemanju intervjujev, saj je bila izražena želja, da se samo pogovarjamo, kar sem tudi upoštevala. Večinoma so preprosti starejši ljudje, ki menijo, da nimajo »nič za povedati«. Težko je bilo vzpostaviti neko strukturo pogovorov. Vsakemu sogovorniku sem se prilagajala posebej in skušala pogovor izvesti tako, da sem kar največ izvedela in pri tem ob koncu pogovora dosegla tudi cilj, da so mi zaupali fotografije oziroma ostali material, ki sem ga potrebovala za izvedbo kavarniškega večera in razstave. Prav tako sem preko teh pogovorov po sistemu »snežne kepe« dobila informacije o ljudeh, ki bi mi še lahko zaupali svoje spomine. Delavci se ne zavedajo bogastva svojih spominov za mlajše generacije, ki bi prispevali k današnjemu razumevanju obstoja in vpliva nekdanje tovarne Volna na življenje ljudi in razvoj občine Laško. Posneli smo vsaj kavarniški večer, ki je dosegljiv na spletu. Tudi tam se je izpostavilo samo nekaj ljudi, drugi so poslušali in se pogovarjali, ko nismo več snemali. Veliko težavo so predstavljala finančna sredstva za organizacijo in pripravo obeh dogodkov. Sama, moja ožja in širša družina, Boštjan Vrščaj kot predsednik Turističnega društva, kolegi iz Društva ŠMOCL smo opravili ogromno prostovoljnega dela pri organizaciji in izvedbi. Srečala sem se z dejstvom, da je za interpretacijo industrijske dediščine v lokalnem okolju zelo težko pridobiti kakršna koli sredstva. Zadovoljna pa sem, da sem oba projekta sploh lahko izvedla. Če bi imeli na voljo več sredstev, bi bila oba projekta izvedena mnogo bolj kakovostno. Kavarniški večer je bil posnet s prostovoljci, saj ni bilo sredstev za profesionalno snemanje, prav tako smo ugotovili, da bi bil potreben večji prostor za izvedbo, ker je bilo veliko obiskovalcev in smo morali naknadno prinesiti stole. Za kompleksnejšo postavitev razstave bi prav tako potrebovali večji prostor, ki pa ga Muzej Laško nima. Menim, da sem imela tudi sama premalo izkušenj in znanja pri sami pripravi in izvedbi kavarniškega večera kot tudi same razstave. Če bi oba projekta izvedla lahko še enkrat, bi določene stvari popravila in jih izvedla bolje. Zavedam se, da je pomembna empatija pri vsakem iskrenem intervjuju ali pogovoru, sem se pa trudila, da bi moj pogled na Volno ostal kolikor toliko objektivni. Se pa pridružujem navedbi Hrobat Virloget (2021, str. 15), ki pravi: »...vsaka etnološka raziskava je tako del raziskovalca, njegovih čustev, sprejemanja, soočanja in vživljanja v opazovanega«.

Razstava je bila zasnovana na osnovi pogovorov in spominov kavarniškega večera, kjer sem poleg zgodovinskih dejstev in pomena industrijske dediščine uporabila tudi »spomine delavcev iz prve roke«, ki pa največ povedo o njih – o osebah z imeni in

priimki, njihove fotografije in fizične materiale (volno, obleke iz blaga, pletena oblačila ...). Dosti informacij sem zbrala v različnih neformalnih pogovorih. Prednost fizične razstave, ki smo jo pripravili, je imela svojo korist v tem, da smo jo obogatili in oplemenitili s spomini nekdanjih delavcev. Oba dogodka sta služila zbiranju in predstavitvi spominov. Z razstavo smo nagovarjali obiskovalce z vprašanji, ki naj bi vzbudila razmislek o sobivanju z drugimi in pripadnosti različnih skupin. Skozi odnose posameznik išče odgovore na temeljna človeška vprašanja: »Kdo sem jaz in komu pripadam?« Moje osebno vodilo razstave, da v dani situaciji naredim največ kar lahko, je bil Tildnov verjetno najbolj značilni in največkrat ponovljeni stavek: »Z interpretacijo do razumevanja; od razumevanja k spoštovanju; od spoštovanja k ohranjanju.«

V času socializma in SFRJ je bila v Laškem razvita industrija, ki je oblikovala mesto in njegovo okolico. Morda bi bilo smotrno po zgledu razstave Delavsko Celje v Muzeju novejšje zgodovine Celje pripraviti podobno razstavo. Ideja se mi je porodila ob razgovoru z mamo, ki je zelo ponosna, da je na omenjeni stalni razstavi v Celju predstavljeno tudi podjetje Emo Celje s svojimi izdelki, fotografijami in znamenito uro, ki je bila včasih na tovarni, ker je bila tam zaposlena. Vsi ti fizični predmeti pri delavcih odzovejo pozitiven odziv, veselje in ponos, kot mi je rekla mama: »To smo bili mi, naš kolektiv ...« Trenutni prostori Muzeja Laško ne omogočajo takšne stalne razstave, saj je muzej glede razstavnega prostora zelo omejen. Muzej je sicer pridobil prostore v starejši hiši, ki jo je lokalna skupnost obnovila in namenila prikazu čebelarstva v Laškem. Čebelarstvo je trenutno ena od pomembnejših turističnih usmeritev v ponudbi Laškega, vse ostalo pa nekako ostaja v pozabi. Menim, da bi si industrija in njena dediščina zaslužili, da se ohranita s stalno razstavo za naslednje rodove. V mestu je dosti primernih prostorov, ki so prazni in bi jih lahko namenili v ta namen. V dani situaciji bi bilo smiselno pripraviti virtualno razstavo industrije in delavstva v Laškem, ki bi bila dosegljiva na spletni strani Muzeja Laško. Z njo bi se obračali na srednje in mlajše generacije, ki jim je virtualni svet blizu. Na ta način bi se seznanjale s preteklostjo industrije in pomena delavstva za razvoj mesta. Na kavarniškem večeru je bila s strani Rudarsko etnološkega društva Brezno – Huda jama podana tudi ideja o pripravi zasnove projekta Eko muzeja Laško, ki bi imel več dediščinskih točk, ki bi izpostavile izbrane posebnosti in odličnosti kraja in prebivalcev. Z ohranjanjem in spominom na lokalno zgodovino bi dali pomen ljudem, ki so lokalno skupnost soustvarjali v preteklosti ter

priпомogli k njenemu razvoju in boljšemu življenju. Ena od teh bi morala biti po mnenju vseh prisotnih tudi tekstilna tovarna Volna.

Tekstilna industrija je pomembno vplivala na družbeno sestavo, organizacijo delovnega in prostega časa ter oblikovanje vrednot. Z magistrskim delom sem želela valorizirati industrijsko dediščino tekstilne tovarne. Menim, da sem z izvedbo kavarniškega večera in razstavo o Volni pripomogla k ozaveščanju lokalne skupnosti o pomenu in vrednosti industrijske dediščine, kamor poleg fizičnih objektov spadajo tudi spomini ljudi. Ugotavljam, da sem osvetlila pomen tovarne v kolektivnem spominu delavcev in njihovih družin. Še živeči delavci in njihovi potomci kakor tudi ostala lokalna skupnost so v okviru raziskovalne naloge soustvarili predstavitev Volne Laško in izpostavili njen pomen za laško občino. Osebni cilj raziskovalne naloge je izpolnjen tudi s tem, da so delavci prejeli javno priznanje za njihovo težko in večinoma slabo plačano delo, o čemer so po obeh dogodkih, pa tudi med neformalnimi razgovori, pričali nasmehi na obrazih preprostih delavcev in prijazni stiski rok. Menim, da je bila razstava Volne Laško ob upoštevanju starosti in različnih bolezni delavcev resnično izvedena v »zadnjem trenutku«, da so se je še lahko veselili nekdanji tekstilni delavci. Končno so dobili potrditev o soustvarjanju zgodovine mesta, kjer so pustili neizbrisen pečat. V občinskem glasilu Laški bilten sem objavila članek o industrijski dediščini tekstilne tovarne Volna in s tem podkrepila namen dela, saj je glasilo dostavljeno v vsa gospodinjstva v občini Laško. Kolektiv tekstilnih delavcev Volne Laško je dobil veljavo in potrditev za njihovo delo v »fabriki«. Novak (v Vincetič, 2015) lepo izpostavi bistvo: »To je vsa moja dediščina. Moj edini kapital. Spomin.«

Magistrsko delo zaključujem z upanjem in razmislekom o Volni tudi v smeri, da njena dediščina ostane v domačem okolju opomnik preteklosti, predvsem pa naj bo to vodilo v prihodnost s pripadnostjo, medgeneracijsko in vsesplošno solidarnostjo, prijateljstvom in odgovornostjo skupnosti. Odgovornost skupnosti so v preteklosti pokazali »tekstilci« – delavke in delavci Volne, ki so ves svoj ustvarjeni dobiček v »dobrih časih«, ko so bili nosilec razvoja v občini Laško, namenili obnovi in izgradnji mesta ter izboljšanju življenjskih razmer prebivalcev Laškega.

SEZNAM UPORABLJENIH VIROV

About Laško. (b. d.). MKMIS. <https://6mkmis.com/en/about-lasko/>

About. (b. d.). TICCIH. <https://ticcih.org/about/>

Assmann, A. (1999). Drei Formen vor Gedachtnis. V A. Assmann in U. Frevert (ur.), *Aleida Assmann in Ute Frevert: Geschischvergessenheit – Geschichtsversessenheit: vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945* (str. 35–52). Deutsche Verlags-Anstalt.

Assmann, A. (2006a). *Der lange Schatten der Vergangenheit Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. Verlag C. H. Beck.

Assmann, A. (2006b). *Generationsidentitäten und Vorurteilsstrukturen in der neuen deutschen Erinnerungskultur*. Picus Verlag.

Assmann, J. (1999). *Das kulturelle Gedachtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. Beck.

Assmann, J. (2002). *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachsh und das Paradigma des kollektiven Gedachtnisses*. UVK Verlagsgesellschaft.

Balažova, I. (2017). Spomini in predmeti v družini: odnos do predmetov in do ljudi. *Etnolog*, 27, 83–94. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-8VQWPMY1/?query=%27keywords%3Dosebni+predmeti%27&pageSize=25&language=eng>

Boym, S. (2001). *The future of nostalgia*. Basic Books.

Branc, E. (9. december 2013). Neža Čebren Lipovec: Skupnost je skrbnica »dediščine prihodnjih rodov«. *Regional*. <https://www.regionalobala.si/novica/neza-cebron-lipovec-skupnost-je-skrbnica-dediscine-prihodnjih-rodov>

Brumen, B. (2000a). Umišljena tradicija »dobrih starih časov«. V Z. Šmitek in B. Brumen (ur.), *Zemljevidi časa* (str. 193–207). Oddelek za etnologijo in kulturno

antropologijo, Filozofska fakulteta.

Brumen, B. (2000b). *Sv. Peter in njegovi časi: socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Založba/*cf.

Cross, S. (2011). *Sharing our stories: using interpretation to improve the visitors' experience at heritage sites*. Failte Ireland.

Černelič Krošelj, A., Jelavič, Ž. in Rožman, H. (ur.). (2011). *Kulturna dediščina industrijskih panog: II. Vzporednica med slovensko in hrvaško etnologijo: Industrijska kulturna baština; II. Hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Slovensko etnološko društvo.

Del Pozo, B. in Gonzalez, P. A. (2012). Industrial heritage and place identity in Spain: From monuments to landscapes. *The Geographical Review*, 102(4), 446–464.

Durkheim, E. (1995). *Elementary forms of religious life*. Free Press.

Fakin Bajec, J. (2011). *Procesi ustvarjanja kulturne dediščine: Kraševci med tradicijo in izzivi sodobne družbe*. Založba ZRC, ZRC SAZU.

Fakin Bajec, J. (2014). Etnologi in kulturni antropologi in (po)ustvarjanje kulturne dediščine v lokalni skupnosti. V T. Dolničar Eržen in I. Slavec Gradišnik (ur.), *Interpretacije dediščine* (str. 48). Slovensko etnološko društvo.

Flere, S. in Klanjšek, R. (2019). *Analiza razpada Jugoslavije v luči nacionalizma: kako sta kontinuiteta nacionalističnih prerokanj etničnih političnih elit in etnično podjetništvo uničila večnacionalno Jugoslavijo*. Univerzitetna založba univerze.

Freud, S. (1912). *Totem und Tabu*. Fischer Taschenbuch Verlag.

Furlan, S. (2012). Neoliberalizem z evropskimi značilnostmi. V D. Harvey (ur.), *Kratka zgodovina neoliberalizma* (str. 271–298). Studia humanitatis.

Golob Mihič, I. in Makarun, E. (b. d.). *Policy learning guidelines on industrial heritage*

tourism. https://projects2014-2020.interregeurope.eu/fileadmin/user_upload/tx_tevprojects/library/file_1517754714.pdf

Gorenc, N. (ur.). (2018). *Program prireditve in dejavnosti Dnevov evropske kulturne dediščine in Tedna kulturne dediščine 2018*. Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Halbwachs, M. (2001). *Kolektivni spomin*. Studio humanitatis.

Harvey, D. (2001). Heritage Pasts and Heritage Presents: temporality, meaning and scope of heritage studies. *International Journal of Heritage Studies*, 7(4), 319–338. <https://www.scribd.com/document/214717708/David-Harvey-Heritage-pasts-and-heritage-presents>

Harvey, D. (2012). *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Studia humanitatis.

Hofman, A. (2015). *Glasba, politika, afekt: Novo življenje partizanskih pesmi v Sloveniji*. Založba ZRC.

Hrobat Virloget, K. (2012). »Emplaced« tradition the continuity of folk tradition in the landscape. *Traditiones*, 41(2), 41–52. <https://www.google.si/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=https://ojs.zrc-sazu.si/traditiones/article/download/936/739/&ved=2ahUKEwjA6oi9p7H4AhWgjIkeHAYpCjwQFnoECAgQAg&usg=AOvVaw35MSNmD2Fk2jnQ2r3qGGYI>

Hrobat Virloget, K. (2019). *O aktivni in pasivni vlogi stroke ter javnosti pri ustvarjanju nesnovne dediščine*. V A. Svetel in T. Petrović Leš (ur.), *Nesnovna dediščina med prakso in registri* (str. 27–43). Slovensko etnološko društvo.

Hrobat Virloget, K. (2021). *V tišini spomina: Eksodus in Istra*. Založba Univerze na Primorskem.

Hrobat Virloget, K., Poljak Istenič, S., Čebren Lipovec, N. in Habinc, M. (2016). Abandoned spaces, mute memories: on marginalized inhabitants in the urban centres of Slovenia. *Glasnik Etnografskega instituta*, 64(1), 77–90.

ICOMOS/TICCIH memorandum of understanding. (b. d.). TICCIH. <https://ticcih.org/about/icomosticcih-memorandum-of-understanding/>

Ifko, S. (2004). Industrijska arhitekturna dediščina in razvoj načel varstva. AR: *arhitektura, raziskave*, 4(1), 26–29.

Ifko, S. (2007). Industrijska arhitekturna dediščina 20. stoletja v Sloveniji. AR: *arhitektura, raziskave*, 7(2), 26–31.

Ifko, S. (23. oktober 2014). Dediščina ni strošek, temveč kapital. *Delo*. <https://www.delo.si/novice/ljubljana/dediscina-ni-strosek-temvec-kapital.html>

Ingold, T. (2018). *Anthropology and/as education*. Routledge.

Jurić Pahor, M. (2007). Memorija in/ali spomin? *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 53/54, 204–228.

Keršič Svetel, M. (2014). Interpretacija dediščine kot komunikacijska stroka v okviru strateškega komuniciranja. V T. Dolničar Eržen in I. Slavec Gradišnik (ur.), *Interpretacije dediščine* (str. 26–42). Slovensko etnološko društvo.

Klein, N. (2018). *Ne, ni dovolj*. Mladinska knjiga.

Klepec, N. (2018). Volna Laško – predilnica in tkalnica. *Laški bilten*, 68(15), 24–25).

Klepec, N. in Majcen, A. (2018). *Panoji*. ARPROS, Gregor Lesjak s.p.

Kocijančič, G. (2021). Mitja Velikonja: profesor kulturoloških študij. *Mladina*, 13, 29–36.

Kos, M. (2019). Muzej in sodobna muzeologija. *Narodni muzej Slovenije*. <https://docplayer.si/171565110-Muzej-in-sodobna-muzeologija-mateja-kos.html>

Koselj, N. (b. d.). Problemi vrednotenja in varovanja naše arhitekture nastale v letih 1945-70. *Evidenca*. <http://www.evidenca.org/?m1=1&m2=5&article=4>

Koskinen-Koivisto, E. (2016). Negotiating the past at the kitchen table: nostalgia as a narrative strategy in an intergenerational context. *Journal of Finnish Studies*, 19(2), 7–23. https://www.academia.edu/29147538/Negotiating_the_Past_at_the_Kitchen_Table_Nostalgia_as_a_Narrative_Strategy_in_an_Intergenerational_Context

Lasch, C. (1991). *The true and only heaven: Progress and its critics*. W.W. Norton.

Leskošek, V. (2015). Vpliv porodniškega dopusta na zaposlitev žensk v času socializma. V M. Šorn, N. Vodopivec in Ž. Lazarevič (ur.), *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi* (str. 69–85). Inštitut za novejšo zgodovino.

Lorenčič, A. (2015). Ženske v gospodarstvu po osamosvojitvi Slovenije. V M. Šorn, N. Vodopivec in Ž. Lazarevič (ur.), *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi* (str. 57–67). Inštitut za novejšo zgodovino.

Lorenčič, A. in Prinčič, J. (2018). *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Inštitut za novejšo zgodovino.

Lowenthal, D. (1985). *The past is a foreign country*. Cambridge University Press.

Macdonald, S. (2006). *A companion to museum studies*. Carlton: Blackwell Publishing.

Maček, J. (2013). *Laško skozi stoletja*. Celjska Mohorjeva družba.

Markwell, K. in Weiller, B. (1998). Ecotourism and Interpretation. V D. Uzzel in R. Allantyne (ur.), *Contemporary Issues in Heritage and Environmental Interpretation* (str. 8–111). The Stationary Office.

Mavri, A. (2017). Tekstilna tovarna Laško – nekdanje pomembno podjetje Laškega. V A. Hren Medved (ur.), *Občina Laško* (str. 57). Present.

Mavri, A. (ur.). (2018). *Krajevna skupnost Laško skozi 50 let*. Grafoplast.

Mensch, P. V. in Meijer van Mensch, I. (2011). *New trends in museology*. Muzej novejših zgodovine.

Mihelič, B. (2002). *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: zgodovinski uvod*. V B. Mihelič (ur.), *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem* (str. 5–26). Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Mikola, M. (2004). *Zgodovina celjske industrije*. Zgodovinski arhiv Celje.

Milčinski, F. (2009). *Preprosta ljubezen*. Sanje.

Milek, V. (18. maj 2018). Luka Skansi: Uničujemo vedno tisto, česar vrednosti ne poznamo. *Delo*. <https://www.delo.si/sobotna-priloga/luka-skansi-unicujemo-vedno-tisto-cesar-vrednosti-ne-poznamo/>

Muehlebach, A. (2017). The body of solidarity: heritage, memory, and materiality in post-industrial Italy. *Comparative Studies in Society and History*, 59(1), 96–100.

Nora, P. (1989). Between memory and history: les lieux de memoires. *Representations*, 26, 7–24. <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH230/PierreNora.pdf>

Oder, K. (2015). *Mati fabrika, mesto in dom*. Slovensko etnološko društvo.

Palibrk, D. (20. september 2015). Chiara Bonfiglioli istražuje uzroke propasti tekstilne industrije u zemljama bivše Jugoslavije. *Impuls*. <https://impulsportal.net/index.php/kolumne/drustvo/816-duska-palibrk-chiara-bonfiglioli-istrazuje-uzroke-propasti-tekstilne-industrije-u-zemljama-bivse-jugoslavije>

Pečjak, L. (2005). *Spomini na Jugoslavijo in jugonostalgija med mladimi* [diplomsko delo]. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.

Perko, V. (2013). *Odgovornost muzejev do sodobne družbe*. <http://www.google.si/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=http://www.smd-drustvo.si/Arhiv%2520dokumentov/9b%2520Regijska%2520izobrazevanja/2013%2520RI%2520-%2520Odgovornost%2520muzejev%2520do%2520sodobne%2520druzbe.pdf&ved=2ahUKEwid7bfju7H4AhVBg4kEHdpZAYAQFnoECAMQAg&usg=AOvVaw3oI02MPhZm7QC7YMrVwI6l>

Perko, V. (2014). *Muzeologija in arheologija za javnost: Muzej Krasa*. Kinetik, zavod

za razvijanje vizualne kulture.

Perko, V. (2014). *Muzeologija in arheologija za javnost: Muzej Krasa*. Kinetik, zavod za razvijanje vizualne kulture.

Petrović, T. (2016). Industrijsko delo v socializmu. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 56(3/4), 31–40.

Pogačar, M. (2016). *Fičko po Jugoslaviji: Zvezda domačega avtomobilizma med cestami in spomini*. Založba ZRC, ZRC SAZU.

Precht, R. D. (2010). *Kdo sem jaz...in če, koliko nas je?: Filozofsko popotovanje*. Učila International.

Razstava Volna Laško. (14. september 2018). Kamra. <https://www.kamra.si/en/news/razstava-volna-lasko-del/>

Re-industrial Heritage. (b.d.). *Industrial Heritage*. <https://reindustrialheritage.eu/industrial-heritage-reuse>

Rot, S. (ur.). (1962). *Naši kolektivi ob 20-letnici vstaje*. Delavska enotnost.

Slapšak, S. (2019). *Volna in telo: pogled zgodovinske antropologije*. Beletrina.

Slavec Gradišnik, I. (2014). V objemih dediščin. V T. Dolničar Eržen in I. Slavec Gradišnik (ur.), *Interpretacije dediščine* (str. 8–24). Slovensko etnološko društvo.

Smith, L. (2006). *Uses of heritage*. Routledge. https://books.google.com/books/about/Uses_of_Heritage.html?id=bYx_AgAAQBAJ

Smith, L. in Campbell, G. (2017). »Nostalgia for the future«: memory, nostalgia and the politics of class. *International Journal of Heritage Studies*, 23(7), 612–627. https://www.researchgate.net/publication/317124508_%27Nostalgia_for_the_future%27_memory_nostalgia_and_the_politics_of_class

Širok, K. (2012). Kolektivni spomin, pričevalec in zgodovina: diskurzivne konstrukcije preteklosti. *Acta Histriae*, 20(1-2), 137–150.

Šola, B. (1978a). Zgodovina. *Dekorativna: glasilo delovne skupnosti Dekorativna Ljubljana*, 11, 4–5.

Šola, B. (1978b). Otvoritev predilnice. *Dekorativna: glasilo delovne skupnosti Dekorativna Ljubljana*, 9, 6.

Tekavc, K. (2011). *Položaj žensk na slovenskem trgu dela v preteklosti: Analiza primera podjetja tekstilne industrije Tovarna volnenih odej Škofja vas* [diplomsko delo]. Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta.

The Nizhny tagil charter for the industrial heritage. (2003). ICOMOS. <https://www.icomos.org/18thapril/2006/nizhny-tagil-charter-e.pdf>

Tilden, F. (1957). *Interpreting our heritage*. The University of North Carolina Press. https://www.academia.edu/35320187/TILDEN_F_Interpreting_Our_Heritage_Chapel_Hill_Books_pdf

Tišler, B. (29. december 2008). Z nostalgijo proti osamljenosti. *Dnevnik*. <https://www.dnevnik.si/1042232855>

Trampuš, J. (2020). Dr. Aleš Gabrič: zgodovinar. *Mladina*, 12, 49–56.

Turistično društvo Laško. (20. oktober 2017). Facebook. <https://www.facebook.com/Turisti%C4%8Dno-dru%C5%A1tvo-La%C5%A1ko-845225058881511/posts/>

Turnšek, T., Jan, J., Majcen, J., Šetina, G. in Širec, J. (ur.). 1991. *Laško*. Zveza kulturnih organizacij Laško.

Uzzell, D. (2006). *Interpreting our heritage: A theoretical interpretation*. The Stationary Office. https://www.researchgate.net/publication/234167135_Interpreting_our_heritage_A_theoretical_interpretation

Velikonja, M. (2008). *Titostalgija: študija nostalgije po Josipu Brozu*. Mirovni inštitut.

Vidrih Perko, V. (5. oktober 2015). Kam z (industrijsko) dediščino? *Časnik, spletni magazin*. <https://www.casnik.si/kam-z-industrijsko-dediscino/>

Vidrih Perko, V. (7. oktober 2019). Ko kulturna dediščina postane ovira hedonističnemu uživanju. *Časnik, spletni magazin*. <https://www.casnik.si/mesec-kulturne-dediscine/>

Vincetič, M. (2015). Boris A. Novak: Vrata nepovrata. Prva knjiga: Zemljevidi domotožja. *Sodobnost*, 79(1/2), 159–162.

Vodopivec, N. (2015). Ženska industrija, feminizirano delo. V M. Šorn, N. Vodopivec in Ž. Lazarevič (ur.), *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi* (str. 173–175). Inštitut za novejšo zgodovino.

Vodopivec, N. (2021). *Tu se ne bo nikoli več šivalo*. Inštitut za novejšo zgodovino.

Wetherell, M. (2012). *Affect and emotion: a new social science understanding*. Sage. https://www.researchgate.net/publication/292652202_Affect_and_Emotion_A_New_Social_Science_Understanding

Zakon o varstvu kulturne dediščine. (2008). *Uradni list Republike Slovenije*, (16/2008), 1121.

Žnidaršič Žagar, S. (2015). Ženske na trgu dela: čas sprememb 1880-1990. V M. Šorn, N. Vodopivec in Ž. Lazarevič (ur.), *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi*. Inštitut za novejšo zgodovino.

PRILOGE

Priloga 1: Prepis 6. Kavarniškega večera »Volna Laško – preteklost in prihodnost«

6. Kavarniški večer »Volna Laško – preteklost in prihodnost«

20. oktober 2017

Nevenka Fantiatto: »Takole bi začeli z eno čudovito pesmijo, ki jo je napisal Frane Milčinski Ježek.

Striček Miha
strašno kiha
čih! čuh! čah!
Oh, trpljenje!
Prehlajen je,
da je strah.
Kriv pa sam je,
da bolan je,
trmoglav!
Če bi pazil,
ven ne lazil,
bil bi zdrav.
Saj obvarje te celo pred burjo kraško
tople odeja iz tovarne«

Prisotni: »VOLNA LAŠKO«.

Nevenka Fantinatto: »Bravo!«

Nevenka Fantinatto: »Kaj pa Franci
gor po klanci
se baha?

Promenira,
paradira,
kar se da.
Punčke zale
so obstale,
jedeta! -
Hrepenijo,
vse drhtijo,
v dno srca.
Franci pa kar mimo maha jo junaško,
saj ima obleko iz tovarne«

Prisotni: »VOLNA LAŠKO«.

Nevenka Fantinatto: »Bravo!«

Nevenka Fantinatto: »Šla Marjana
nina-nana
snoč je spat.
No, pa v sanje
je poslan fantič mlad.
Ko zbudi se,
nanj le misli
spet in spet.
Mami reče:
»Srce peče
čem ga imet.«
Mama nič ne brani, temveč seže v taško:
»Kupi balo si iz tovarne«

Prisotni: »VOLNA LAŠKO.« (smeh)

Boštjan Vrščaj: Nevenka hvala. Ta pesem je bila ena od presenečenj, ki smo jo mi mlajši odkrivali ob tem, ko smo pripravljali današnji večer. Jaz vas prisrčno

pozdravljam na 6. kavarniškem večeru Turističnega društva Laško s pomenljivim naslovom Volna preteklost in prihodnost. Sicer nisem danes testiral, ampak če bi svoje otroke vprašal: „Kaj je Volna?“, verjetno ne bi niti poznali tega materiala, kaj pa šele to, da je v Laškem nekoč obstajala tovarna, ki je bila pomemben gospodarski subjekt v naši občini. Danes pa lahko rečemo, da je spomin na Volno precej zbledel. In to je eden od razlogov, da smo organizirali današnji večer. Z željo, da obudimo spomin na nekaj tako pomembnega in na nekaj kar se je tako lahko pozabilo in da vsi skupaj začnemo pot, ki bo pripeljala do tega da bo tradicija Volne in tradicija ljudi, ki so bili zaposleni v Volni obstala in ostala in da se je bodo spominjali rodovi, ki bodo prišli za nami. Današnji večer smo si zamislili na žalost malce drugače kot se je sedaj razpletlo. Naša gostja naj bi bila mag. Neža Čebren Lipovec, ki pa je na žalost zbolela. Ampak imamo srečo, da bo naša voditeljica, ki nas bo popeljala skozi svet tekstilne dediščine in Volne ena njenih najboljših študentk Nika Klepec. Tako da mislim, da se ni potrebno bati, da bomo gospo Nežo, seveda jo bomo pogrešali in poslali pozdrave preko Nike, ampak mislim da bo večer enako uspešen. Jaz bi se že na začetku zahvalil vsem, ki ste pomembno pripomogli današnjemu večeru in to ste vi, ki ste prispevali materiale, da smo lahko pripravili eno takšno mini razstavico tega kar se je v Volni počelo, elementov, ki so povezani z zgodbo Volne in pa fotografije. Jaz vas tudi vabim, da če imate kakšne od teh materialov, da nam jih še posredujete za kasnejšo obdelavo. Na tem mestu bi se zahvalil dvema poslovnima subjektoma, in sicer naš pokrovitelj večera je Krajevna skupnost Laško, za katero moram reči, da je na prejšnjem... (ploskanje)... kavarniškem večeru prepoznala vrednost obujanja spomina na vrednote našega mesta in za kar se g. Kokotcu iskreno zahvaljujem in pa seveda našemu gostitelju, ki je dvorano kina spremenil v čudovito kavarno, na katero nima vpliva ne dež, ne mraz. To je otročji kino, oz. Otročji center kino Laško in pa Društvo ŠMOCL z ekipo, z neumornim Jurijem Šuhlom na čelu.

Vsi: (ploskanje)

Boštjan Vrščaj: Še ena tehnična informacija. Lahko naročite za piti kar je na voljo. Prijazni fantje vam bodo postregli. Tukaj so pa tudi lončki za prostovoljne prispevke. To pa za to, da nimamo davčne blagajne (smeh). Torej, da jaz zaključim ta uvod in predam mikrofoni Niki. Današnji večer ima dva cilja. Prvi cilj je, da obujamo spomine na vse to kar se je v objektu Volne in pa med ljudmi, ki so delovali v podjetju, dogajalo.

Po drugi strani pa da se tudi mogoče vprašamo skupaj, glede na naše izkušnje, oz. vaše izkušnje iz preteklosti, če je kakšna možnost, da to zgodbo Volne, to zgodbo industrijske dediščine v našem mestu vključimo v turistično ponudbo Laškega. Podoba industrijske kulturne dediščine v svetu je zelo močna in zakaj ne bi Volne obudili tudi na ta način – z zgodbami, ki so nastale v vašem podjetju. Toliko od mene. Še enkrat prisrčno hvala, da ste si vzeli čas in da ste prišli. Zdaj je pa beseda Nikina in bi prosil za začetek za en močen aplavz, ker je malo treme.

Vsi: (ploskanje)

Nika Klepec: No, tudi jaz vas zelo pozdravljam in sem zelo vesela, da ste se udeležili v tako velikem številu. Res sem pozitivno presenečena. Mogoče me nekateri bolj poznate kot vnukinjo Sande in Jurija Ščulac, ki sta oba tudi delala v Volni. Babica do upokojitve, deda pa je zaključil z delom v Tovarni volnenih odev v Škofji vasi. Verjetno se vsi sprašujete, kako sem se odločila za to magistrsko nalogo. Namreč, pisala bom magistrsko nalogo na temo Volne. V bistvu sem imela eno študijsko raziskavo v zadnjem letniku magistrskega študija dediščinskega turizma na temo industrijske dediščine in ta tema je bila takrat tovarna Inde v Koprju, če mogoče kdo pozna. No, v turizmu nismo nikoli tako govorili o industrijski dediščini in se mi zdi ta tema izredno zanimiva. Potem sem se pa odločila, da je najbolj smiselno, da si najdem en takšen primer v svojem mestu, v kraju, ki ga najbolj poznam. Potem sem se pa takoj na Volno spomnila. Tako se je ta zgodba začela. Tako kot je že rekel Boštjan, tudi meni se zdi da je pomembno, da domačini skrbimo za naše kulturno bogastvo, tako materialno kot simbolno. Drugače pa se tukaj danes nahajamo čisto različne generacije. Tisti, ki ste tam delali, tisti, ki ste bili tako ali drugače povezani družinsko s tovarno, tako kot, recimo, jaz. Pa tudi tisti, ki si želite kaj več slišati in izvedeti. Na žalost imena nekdanjih »fabrik«, tako kot so jim včasih rekli, počasi izginjajo v zgodovino, za njimi pa ostajajo samo fizični simboli. Kot pravi znanja strokovnjakinja dr. Sonja Ifko (2014), gre tukaj tudi za precej življenja in umiranja, ampak temu mora normalno vedno slediti neko novo življenje, neka nova namembnost in zato smo danes tudi tukaj. Zdaj bi pa predala Boštjanu malo besede, da nam malo oriše zgodovino.

Boštjan Vrščaj: Ja, hvala. Predstavitev tekstilne industrije v Laškem sem povzel po dveh knjigah, in sicer po knjižici Volna od leta 1932 do leta 62, ki je izšla ob 30.

obletnici tovarne. Tako kot piše tudi v uvodu ob 12. obletnici delavskega upravljanja delavnega arhiva in seveda po delu dr. Jožeta Mačka, Laško skozi stoletja, kjer je del o tekstilni industriji v Laškem povzel po (neslišno). Mislim, da Niko čaka kar zahtevno delo, zaradi tega ker so informacije v teh dveh delih na posameznih mestih zelo različne in je potrebna kar poglobljena raziskava. Zgodba tekstilne industrije v Laškem se je začela s propadom Laške pivovarne na Podšmihelu leta 1924, ko je večino delnic takratne pivovarne na skrivaj kupila Pivovarna Union in čez tri leta je Laška pivovarna zvarila zadnje pivo. Prostore je takrat od novih lastnikov kupil ljubljanski veletrgovec z usnjem Ludvig Gerkman ter kmalu odprl tovarno usnja. Zaradi razmer na svetovnem trgu ni delovala dolgo. Usnjarno je namreč že leta 1932 preuredil v tekstilno tovarno in jo poimenoval Lava. Podjetje je na začetku zaposlovalo 15 ljudi, ki so delali na štirih statvah. V treh letih se je število zaposlenih povzpelo na 30, Gerkman pa je v želji po modernizaciji v podjetje pripeljal kot partnerja češkega Žida Hinka Brečka, ki je bil takrat tehnični direktor tekstilne tovarne v Varaždinu. Vendar je med lastniki, kot običajno, kmalu prišlo do nesoglasij in že v naslednjem letu je Brečko Gerkmana izplačal in tako ostal edini lastnik. Gerkman pa je s to kupnino leta 1937 naslednje leto zgradil novo tekstilno tovarno pod staro in obdržal staro ime. Vodil pa jo je njegov sin Fran. Letno so porabili približno 120 ton surovin, ki so jih uvažali predvsem iz Avstrije in Nizozemske, specializirali pa so se zanimivo, predvsem za blago za smučarske obleke. Ob začetku vojne je Gerkmanova Lava imela okoli 50 delavcev, ki so delali na šestih tkalskih in dveh predilnih strojih. Stara, zgornja tovarna je junija 1936 spremenila ime v Tekstilna tovarna Lateks, direktor je postal Brečko, kot družbenika pa sta pristopila še Franc Urbanc, veletrgovec iz Ljubljane in Fedor Blaškovič, izkušen tekstilni tehnik iz Varaždina. Tovarna je imela izredno rast, saj je leta 1941 imela že približno 180 zaposlenih, ki so delali na 38 tkalskih in 6 predilnih strojih. Leta 1939 so proizvedli 115.860 metrov tekstilnega blaga, predvsem bombažne in volnene tkanine. Zanimivo je bilo rivalstvo med obema tovarnama. Oba lastnika sta najostreje prepovedala komunikacijo z zaposlenimi iz sosednje tovarne in marsikdo je bil iz tega razloga tudi odpuščen. V obeh tovarnah so bili zaposleni prebivalci bližnjih vasi, med delavkami pa so prevladovale žene laških rudarjev. Vodilni kader pa so lastniki pripeljali iz krajev od koder so prišli, iz Varaždina, Kočevja ipd. Tudi v Laškem so se delavci priključili vseslovenski tekstilni stavki. Leta 1937 pa je ta stavka v Laškem trajala samo štiri ure, saj so nato lastniki organizatorje stavke takoj odpustili. Ves ta razvoj je seveda prekinila vojna. Gerkman se je takoj umaknil v Ljubljano, Brečka pa v

Zagreb. V Laškem je ostal samo Blaškovič. Nemška uprava je za komisarja v obe tovarni postavila nekega sudetskega Nemca, Blaškovič pa je postal tehnični vodja obeh tovarn, ki sta se leta 1943 tudi združili. Večino strojev so preselili v zgornjo tovarno, spodnjo pa so nato celo opustili. V združeni tovarni je bilo med vojno zaposleno okoli 300 delavcev. Nemci so nato tovarno prodali Blaškoviču, Heleni Melem iz Gradca in dr. Eriku Očečku, bivšemu lastniku papirnice Bevče. Po koncu vojne je Gerkman obnovil spodnjo tovarno in začel z rednim delovanjem, iz Zagreba pa se je vrnil tudi Brečka, ki pa mu podobno ni uspelo, saj je tovarno zelo hitro prevzelo takratno Ministrstvo za industrijo v Ljubljani. Z nacionalizacijo so obe tovarni vzeli lastnikom in ju združili v eno podjetje Volna, industrija volnenih izdelkov Laško. To pa je že zgodba, ki ste jo v večini živeli predvsem vi in je tema današnjega večera. Hvala.

Vsi: (ploskanje)

Nika Klepec: No, danes bi, kot smo že rekli, morala biti tu moja mentorica mag. Neža Čebren Lipovec, ampak se jaz še enkrat v njenem imenu opravičujem, ker me je to tudi prosila, ampak je zbolela z angino in danes žal res ni mogla priti. Zdelo se nama je pa tudi nesmiselno, da bi še enkrat predstavljali... tako da mi je zaupala, da bom danes sama sposobna... tako da me prosim ne preveč kritično ocenjevati (smeh). Se bom potrudila. Kot smo zdaj rekli, bi bilo najbolj smiselno da vam predstavim kaj sploh je industrijska dediščina in pa mogoče kakšne primere iz Slovenije in iz drugih držav. Torej, kaj so tam naredili s tem, da so jo nekako vključili v okolje in jo renovirali. Ona je danes tudi nameravala predstaviti svoj projekt, in sicer v Kopru, kjer ona deluje, so imeli že več takšnih večernih pogovorov na temo industrijske dediščine z nekdanjimi zaposlenimi, domačini z naslovom »Pripovedujem zgodbo mesta« in tam so se lahko vsi zbrali, ne le samo tisti veliki akterji, ampak vsi posamezniki in so nekako skupaj sestavili delčke zgodbe v neko celoto tako, da se je spomin na njihovo zgodbo ohranil. Najbolj pomemben način je bil tisti na temo Tomosa. Mogoče paradnega konja izgradnje socializma na obali, pa ne samo na obali, tudi v Sloveniji in v nekdanji Jugoslaviji. Večer je bil precej ganljiv, sploh zaradi dejstva, ker je bila takrat že privatizirana tovarna tik pred zaprtjem. Ampak ni bilo pomembno samo to, da so se pogovarjali samo o stavbi kot takšni, ampak je pomemben celoten postroj. In sicer to kako je zgodba Tomosa in delo v tovarni zaznamovalo njihova življenja. Tukaj imam še nekaj citatov. Je pa danes tudi tako da je objekt tovarne razdeljen v dve zasebni podjetji, še vedno pod

imenom Tomos. Mi je pa zelo všeč ta ideja, ker je potem nastala tudi zasebna zbirka Steva Vujiča, kjer so tudi ti motorji danes prezentirani. No, najprej nekaj od dediščini. Tu je pomembno povedati, da dediščina ni kar vsak artefakt, oz. predmet, ki ga prenesemo iz roda v rod, ampak gre za neke zbrane elemente katerim posamezniki pripisujemo različne pomene. Vedno smo navajeni, da pomene pripisujemo nečemu fizičnemu, ampak so tisti nesnovni elementi ravno tako pomembni. Seveda se pomeni, ki jih dediščini pripisujemo, spreminjajo skozi čas, skozi generacije, kulture, se širijo – ožijo, stalno jih selekcioniramo. Tu se mi zdi pomembno omeniti pojem *Lieux de memoire*, če sem pravilno izgovorila, upam. No temu pravimo v slovenščini kraj spomina, kamor se zatekamo, to so neki prijetni elementi, ki smo jih doživeli v preteklosti in njihov temeljni namen je ravno to, da ustavimo čas in ustavimo pozabljanje in tudi zato smo danes tukaj, da ne bomo na vse pozabili. Zato sem se tukaj takoj spomnila na Volno. Torej, danes pri tem jaz svoj nastop končam in boste vi glavni akterji tega večera, da boste z mano delili in z vsemi drugimi seveda, svoje osebne in kolektivne spomine. Seveda pa se mi zdi pomembno tudi to, da se nekako izkaže spoštovanje in tudi priznavanje spomina drugih generacij. Verjetno veliko ljudi, ko sliši pojem industrijska dediščina, najprej pomisli na neke zarjavele stare stroje, stare železniške tire, na pol propadle elektrarne. Ampak ne, industrijska dediščina ni samo to. To je dediščina moderne in post moderne dobe. Je dediščina, ki je ključno zaznamovala zadnjih 200, 100 let in je korenito posegla v življenje ljudi, v družbeno, socialno sfero. Na žalost se je velikokrat tudi brezobzirno uničevala. Ampak ne smemo tudi pozabiti, da nam je nudila neko udobje, vzpon sodobnega sveta. Ljudem je nudila zaposlitev, zaslužek, tudi, ker sem študirala turizem, možnost počitnikovanja, izobraževanje, tudi pravice ženskam, pospešila je razvoj znanosti in tehnologije. Seveda je potem prišlo tudi do razlaščenih, preganjanih lastnikov, do gneva in žalosti ljudi ob propadu tovarn. Morda ravno zaradi tega tej dediščini odrekamo status spomenika in dediščine. Ampak velikokrat ob tem pozabljamo, da se moramo tudi spomniti koliko je med vsem tem starega in tradicionalnega znanja, ki počasi izginja, ki bi ga morali ohranjati. Delavci so imeli svoj jezik, svoje navade, bili so delavski domovi, prehrana je bila posebna... Skratka cel spekter stvari, ki sodijo zraven. Tu bi omenila dve osebi, in sicer najprej Nino Vodopivec iz Inštituta za novejšo zgodovino. Ona zbira zgodbe nekdanjih delavcev in delavk in pravi, da so njihovo znanje in izkušnje ključni. Bolj kot same stavbe so pomembni ljudje, ki predstavljajo bistvo te dediščine. Skozi njihove pripovedi o pomenu dela, družbenih procesov, delavske družbene identitete, pomena tovarniške

skupnosti, skratka skozi to ustvarimo neko zavedanje kako je delo teh ljudi obogatilo skupnosti in zaznamovalo kraj. Nenazadnje pa se seveda vsi spominjamo skozi zgradbe, tudi v primeru tovarn in se tako nekako tudi identificiramo s prostorom in zato so ti objekti kot neki fizični opomniki kolektivnega spomina in ko izgubimo ljudi, nato pa še stavbe, izgubimo tudi spomin. Zbiranje spominov pa je danes odličen primer, ravno skozi pogovorne večere jih skupaj obujamo. Zdi se mi pa tudi zelo lepa misel, da se spomin ohranja, dokler niso porušena poslopja in dokler niso izginili tisti, ki so nanje ohranili spomin. Pri dediščini ni samo tako, da je pomemben samo tisti strokovni del, torej zgodovinski, arhitekturni, umetniški, ampak ravno tisti človeški faktor, ki tvori družbeni pomen. Ljudje si tako oblikujejo lokalno, nacionalno identiteto, ki jih povezuje s kolektivnim spominom. Najbolj pomembne so pa seveda vrednote, ki so se oblikovale z delavsko kulturo. Ko sem malo raziskovala, si sploh nisem predstavljala koliko elementov vključuje ta dediščina. Ne samo stavbe, stroje, delavnice, ampak tudi stanovanjske soseske, verska središča, šolska poslopja, gostinske lokale... skratka, ogromno stvari. No, pa ker sem študentka turizma, recimo za primer, kaj vse so v svetu napravili iz teh zapuščenih objektov. Iz njih so nastali muzeji, galerije, večnamenske kulturne dvorane, hoteli, restavracije,... Skratka, ogromno stvari. Na ta način se v bistvu s spoštovanjem preteklosti ohranja spomin na pretekle čase, privablja se turiste, in pa seveda lokalnemu prebivalstvu se tudi nudi možnosti za zaposlitev. Nenazadnje ti objekti tudi služijo novim generacijam na neki novi način. Zdajle pa je tukaj moja mentorica pripravila nekaj primerov prilagojene nove rabe. Tukaj bom predstavila nekaj primerov. Ponovna raba je možna na tri načine. Prva je muzealizacija, tukaj že ime pove. Recimo eden takšen dober primer v Sloveniji je Muzej na Ravnah na Koroškem Štauaharija. Potem je tukaj moj najljubši primer, prilagojena nova raba. To je pa stara elektrarna v Ljubljani, ki je eden redkih primerov tovrstnega objekta, kjer so se tudi občinske strukture, kultura in dediščina nekako sorazmerno dogovorili, da bo ta prostor namenjen različnim kulturnim dejavnostim. To je tudi v Ljubljani eden najbolj obiskanih središč sodobne umetnosti, predvsem sodobnega plesa in gledališča. Glavno halo so izkoristili tako, da so tam postavili oder, preddverje pa tako da služi muzejski razstavi eksponatov. Potem je še tukaj primer iz univerzitetnega mesteca Lowen v Belgiji. Tam je takšen kulturni in umetniški center imenovan Stuk. Tam je notri ogromno stvari, od delavnic za umetnike, večje in manjše plesne dvorane. Mogoče tudi to kot informacija, da je tam (neslišno) znana po plesu in je v svetovnem vrhu. Pa še ena zanimiva informacija, ravno tukaj je začel renomirani slovenski umetnik Iztok Kovač z

oblikovanjem mednarodne plesne skupine En Knap, ki se je nato tudi predstavila v Slovenijo. Ravno tu. Notri sta še razstavni prostor in kavarna, kjer se študentje tudi veliko srečujejo. Skratka, ni da ni. Zelo pomembna informacija pa je tudi ta, da je prilagojen gibalno oviranim. To je tudi zelo dobro. Imajo dvorišče zunaj, kjer so tudi kino, gledališče, odvijajo se koncerti. V bistvu še vedno predstavlja tovarno na drug način, ker tukaj nastajajo nova nepreštevna umetniška in kulturna dela. Ali pa recimo nekdanja tobačna tovarna Van Nelle v Rotterdamu na Nizozemskem. Tukaj so pa v bistvu prostore prilagodili pisarniškim prostorom. Tako da lahko služi tudi za to vrsto dejavnosti. No zdaj pa še tista najslabša možnost. To je pa rušitev in nadomestna gradnja. Ta primer boste pa verjetno vsi poznali, in sicer Arigoni ali pa Delamaris v Izoli. Od privatiziranja v zgodnjih 90. letih so bili prostori opuščeni. Kmalu po letu 2000 so bili prostori prazni, notri so bile samo občasne gledališke dejavnosti. Kmalu po letu 2005 so bili glavni objekti porušeni in zdaj so v bistvu ohranjeni samo še zid, dimnik in vhodni trakt iz poznih 30. let, zaradi tega, ker ima arhitekturno-zgodovinski pomen, kar je precej žalostno. Imeli so celo načrt, da bodo tam zgradili hotelski kompleks in stanovanjske stolpiče. Potem se tudi to ni uresničilo in je bilo v bistvu zaman porušeno. Tudi načrt ni sledil iskanju dialoga za izročilo prostora. Tako da vedno moramo paziti, da je to res tista zadnja možnost, razen v primeru, ko sanacija resnično ni več možna, ko ogroža življenje ljudi, ki tam živijo in mimoidočih. Ampak vedno je dobro gledati daljnosežno na to dediščino, da jo vključimo v življenje ljudi v kraju, da tudi sama čez čas postane samozadostna, da se naložba povrne. Seveda pa lahko tudi predstavlja spodbudo projektantom in investitorjem, da tudi projekte na tem področju načrtujejo. Za zaključek, da vas ne bom danes še preveč bremenila s tem, bi pa še mogoče, če smo že dali naslov temu dogodku »Preteklost in prihodnost«, še malo o prihodnosti razmislili. Zdaj jaz pri tej dediščini vidim ogromno prednosti. Ena je že samo ta, da predstavlja nek trajnostni razvoj, oz. neko trajnostno opravljanje z dediščino, omogoča odpiranje novih delovnih mest, kar je danes za nas mlade velik problem. Tudi za turistično destinacijo predstavlja desezonalizacijo. To pomeni, da sezona poteka skozi celo leto, ne pa samo v določenih mesecih. Nenazadnje tudi strategija turizma je takšna, da bi morali trajnostno ravnati. Tudi Slovenija kot destinacija se v svetu predstavlja kot zelena destinacija. Tako da bi se lahko tega vsi malo bolj držali. Sploh ob zadnji gospodarski krizi se ni več toliko gradilo, ampak se je začelo razmišljati o tem kako bi lahko ta območja porabili, kaj bi se dalo tam narediti. Na žalost je vedno tako da potrebujemo neko distanco, da lahko na to dediščino

gledamo objektivno. Miniti mora nekaj časa. V bistvu bi jo pa morali začeti takoj varovati. Nenazadnje skoraj da ni mesta v Sloveniji, ki ne bi bil zaznamovan z razcvetom industrije po 2. svetovni vojni. Je pa tako, da so te zadeve vedno podrejene raznim političnim odločitvam, zasebnim investitorjem oz. vlagateljem in ravno njih bi bilo potrebno ozaveščati o tem, kako se te prostore lahko ponovno uporabi. To je dediščina, ki se dotika najširšega kroga ljudi, tudi tistih, ki niso tipični obiskovalci tovrstnih kulturnih institucij. Predstavlja nekakšen mesto tvorni potencial zato mislim da si zasluži vsaj vrednotenje, če že ne prenovo. Mogoče samo en podatek na katerega sem naletela in me je precej šokiral. Vsi vemo, da je v svetu aktualno pomanjkanje površin in revitalizacija teh območij je ekološko prijaznejša od novogradenj. Recimo, leta 2011 je Agencija za okolje in prostor evidentirala 194 degradiranih območij pri nas, kar predstavlja 79 hektarjev in dober procent vseh pozidanih površin. Kljub temu je pa še vedno večje od vseh pozidanih površin, kar je pa 5,4% celotne površine. Torej, nenazadnje tudi to predstavlja večjo privlačnost, inovativnost kraja, če te prostore obnovimo. Recimo kulturni turizem je ena oblika turizma, ki je najhitreje rastoča. Tudi kulturnih turistov je čedalje več, tako da to bi nam bilo lahko res vsem v razmislek. Nazadnje, kdor ne pozna preteklosti si tudi ne more izbirati prihodnosti, tudi v turizmu ne.

Vsi: (ploskanje)

Nika Klepec: Zdaj smo pa pri najpomembnejšem delu tega večera. Tako da bi kar povabila gospoda Deželaka, da se mi pridruži na odru. Pa boste malo spodbudili še ostale da bodo kaj povedali (smeh).

Vsi: (ploskanje)

Jože Deželak: Najprej moram povedati, da so se v naši tovarni delali čudoviti izdelki. Kot dokaz temu je obleka od 1963. leta.

Vsi: (ploskanje)

Jože Deželak: Takrat se je »ponašal«, ker so robovi bili takšni in to so prvi likalni robovi. Kaj naj povem? 1953. leta so delavci prevzeli samoupravljanje tovarne. Obeh

tovarn. Potem se je samoupravljanje čedalje bolje razvijalo. Vsi ti dokumenti, oz. pravilniki so bili postavljeni tako, da je delavec bil zaščiten. Nikakor se ga ni izkoriščalo tako kot danes. Bili so slabi časi, smo imeli 80% plačo. To je bilo odvisno od tržišča. Drugič smo pa imelo tudi z dobičkom plačo, so se delile. Odvisno kako je vse skupaj izgledalo na tržišču. V glavnem, največ nas je bilo zaposlenih, ne vem točno katerega leta je to bilo, tam nekje med 1965. in 1970. letom, 750 delavcev.

Boštjan Vrščaj: Gospod, lahko držite mikrofona takole, brez zamere?

Jože Deželak: Aha. Tako da, čudovito. Samoupravljanje je to podjetje imelo takšno, da je bilo za vzor drugim podjetjem. V tej občini je bilo takrat vodilno podjetje. Takrat se Pivovarna Laško še ni toliko razvijala. Tako da po tistem je pa potem Pivovarna prevzela vodstvo v Laški občini. Seveda, tukaj je potem tekstilna industrija začela stagnirati. To so bili tudi zunanji vplivi. Potem smo nekateri iskali druge službe, ker smo videli da bo propadlo. Jaz sem od 1954. do 1978. leta tam delal. Potem pa ko sem slutil, da bo to šlo v propad, sem si našel drugo službo. Sem šel v gostinstvo in turizem. Do takrat je še nekako bilo v redu kar se tiče zaslužka, potem pa ne vem kako se je vse skupaj končalo. Žalostno v glavnem. Tako da je, ne vem... Bilo je pa res, ureditev je bila takšna – čudovita. Vsi organi samoupravljanja so delovali 100%. Ni bilo hinavščine tako kot zdaj. Ni bilo izkoriščanja človeka. Ni bilo kraje takšne kot je zdaj. Ker zdaj je Ustava tako postavljena, da lahko javno kradejo. Tajkuni lahko javno kradejo. Takrat je bil SDK in se tega ni dalo narediti. Ni bilo takšnih apetitov. To je v glavnem tisto česar se jaz spominjam. Če bo pa še kdaj potrebno kakšne podatke dati o samoupravnih aktih, tehnologiji kakšna je bilo pa lahko.

Nika Klepec: Bi lahko malo še tukaj počakali pa bova skupaj še ostale malo spodbudila, da bodo še kaj povedali? Ste za?

Jože Deželak: Ja.

Nika Klepec: Je med nami danes veliko tistih, ki so bili tam zaposleni, tako da upam, da se bo našla kakšna pogumna duša. Da mi boste malo tudi pomagali pri moji nalogi in da skupaj ustvarimo lep večer spominov. Najprej bi vas vprašala, kakšno delo ste vi tam opravljali? Kaj ste delali?

Jože Deželak: Kako?

Nika Klepec: Kakšno delo ste tam opravljali?

Jože Deželak: Kakšno delo?

Nika Klepec: Ja, da malo poveste o tem.

Jože Deželak: Najprej sem bil sprejet za 6 mesecev »priučevalne« dobe. Potem sem jaz bil kot raznašalec votka, potem sem bil par let pod mojster, potem sem bil štiri leta mojster, potem pa 15 let vodja izmene v obratu. Seveda sem pa za to moral pokazati tudi razna znanja, izpite. Predvsem (neslišno), ko sva se morala za to delovno mesto kar dosti naučiti o teh samoupravnih aktih. Potem sem pa videl, da to gre v propad in sem šel delati drugam.

Nika Klepec: Bi mogoče lahko vsi skupaj nekako povedali o delu v tovarni, kako je bilo organizirano delo, oz. kakšni so bili oddelki, obrati? Če bi lahko povedali nekaj o tem? V tovarni?

Jože Deželak: Kako so bili?

Nika Klepec: Kako je bilo organizirano delo? Kakšni so bili oddelki, obrati?

Jože Deželak: Delo je bilo organizirano tako... Delali smo na 3 izmene po navadi. Če je bila potreba tudi na 4 izmene. V nekaterih obratih je bil pod mojster, mojster, vodja izmene in obratovodja. Obratovodja je imel več obratov. Potem je bil vodja proizvodnje in tehnični vodja posebej in pa direktor.

Nika Klepec: Vemo, da je tekstilna industrija tudi pri nas zaposlovala veliko žensk, pa me zanima res kakšno je bilo sploh razmerje v Volni med ženskami in moškimi, oz. koliko vas je bilo zaposlenih, to ste tudi že prej povedali. Ste rekli, da so bile večinoma ženske, moških pa ni bilo tako veliko?

Jože Deželak: Nisem razumel.

Nika Klepec: Kakšno je bilo razmerje? Koliko je bilo zaposlenih žensk in koliko moških?

Jože Deželak: Aha je bilo kar... Mislim 70% je bilo žensk, ostalo so bili moški. To je bilo takšno delo predvsem za ženske.

Nika Klepec: Ja.

Jože Deželak: Tako.

Nika Klepec: Delavci so prihajali večinoma iz bližnje okolice?

Jože Deželak: Ja, malo se jih je vozilo npr. iz Celja. Drugače so bili večinoma od tukaj iz okolice. Tudi iz Svetine, Šentruperta, Šentlenarta, itd.

Nika Klepec: Ste se vsi dobro poznali med seboj?

Jože Deželak: Smo se dobro poznali, razumeli. Je bila sloga, ni bilo hinavščine.

Nika Klepec: Mi mogoče lahko poveste kakšne izdelke vse ste izdelovali v Volni?

Jože Deželak: Kakšne izdelke?

Nika Klepec: Ja.

Jože Deželak: Razne izdelke. Težke tkanine, različne fine tkanine. Imeli smo nov artikel, ki se je imenoval helanka, s katerim smo bili prvi na tržišču. To je bila elastična tkanina in s tem je Volna Laško res zaslovela in je tudi njen položaj postal drugačen. Potem pa razne obleke kot je ta. Čudovite za tiste čase. Tukaj se še vidi kakšna je bila noša pred 53 leti.

Nika Klepec: Kje pa ste dobivali ideje? Kako ste delali dizajn?

Jože Deželak: Poglejte, surovino... Surovino so kupovali volno, najprej predvsem volno. To je bilo na začetku. Stare volnene krpe so pa tudi uvažali iz Amerike. Potem se je pa

to mešalo z volno. Odvisno za kateri artikel. Zelo zahtevne artikle smo izdelovali, kot so razne kare, ki so zahtevne in pa različne vzorce. Za to so bili prilagojeni stroji. Tako da je bilo različno. Težke in pa tudi lahke tkanine.

Nika Klepec: Ste tudi hodili po sejmi? Mogoče celo tudi v tujino?

Jože Deželak: Kako?

Nika Klepec: Če ste se udeleževali kakšnih sejmov mogoče, dogodkov?

Jože Deželak: Ja smo, smo imeli razstave. (neslišno).

Nika Klepec: Ja to sem prej izvedela, da ste imeli manekene. Ste imeli tudi manekenke?

Gospa v publikii: To so bile delavke. Je še ena slika na kateri so fantje zadaj. Ko so bili v Ljubljani na modni reviji so zastopali tovarno.

Jože Deželak: Smo pa tudi sodelovali na sejmi in tako. Kjer je bilo treba.

Nika Klepec: No pa recimo ena takšna osebna zgodba. Moja mami mi je povedala, da je bila vedno navdušena, ko je njena mami prinesla iz službe »pohane« bedrce in pa kruh iz nekdanje Pekarne Laško. Zdaj pa me zanima če imate tudi ostali kakšne spomine na prehrano v tovarni? Kakšne takšne prijetne.

Majda Velikonja: Ah, saj me tako vsi poznate Majda Velikonja, prej pa Stiplovšek. Bili smo čisto sosedi tovarne, vmes je bila (neslišno) cesta in pa plot. Mama je imela živino, smo imeli prašiče. Mi smo hodili po pomije v tovarno. Meni je bilo zelo lepo, kuharice so mi vedno kaj tudi dale (smeh). Dokler je bila tovarna zgoraj je bila tukaj ograja in mi je bilo blizu. Ko se je pa še spodnja tovarna priključila in je bila ograja okrog, takrat sem pa velikokrat kar čez ograjo skakala s tistim vedrom. Enkrat me je Creovškov Miha, ki je bil vratar, se je tako na daleč zadril „Stoj!“. Jaz sem si pa mislila: „Pa Miha, saj sem jaz.“ On pa: „Stoj, sem rekel ali pa streljam.“ No, nisem vedela kaj naj naredim in sem se res ustavila. No, ni streljal in sem šla kar naprej. To je bila ena takšna zgodba, ki me je malo prestrašila. Potem to, ko je prej rekel, da je bila Lava, da so pripeljali to blago iz Amerike. Mi smo bili otroci, tam je bila ena Mici Rženova, ki je tiste gumbe

rezala dol iz tega. Mi smo tam uživali in pobirali tiste „knofe“ in smo jih imeli doma vedno malo morje. So pa tudi prišli prav, ker je mama tudi šivala. Tako da je takšnih zgodbic... Moja dva brata in oče so delali v tovarni in čistilka je bila Tinka. Jaz sem hodila vsak dan k njej ko sem hodila po pomije, ona pa je čistila pisarne. To je bilo za mene čudovito, ker sem lahko tipkala na stroj. Takšni lepi spomini, a ne? Pa... To bo pa mogoče Peter še nekaj povedal, pa potem še jaz0.

Peter Ojsteršek: Dobro je, pa se bom malo oglasil. Prišel sem v tovarno leta 1956. Potem sem po dveh letih odšel na služenje vojaškega roka. Po dveh letih sem se vrnil nazaj v tekstilno in gor sem imel občutek, da je zelo prijetno. Recimo, izdelovalo se je čudovite stvari. Potem, ljudje so bili nekako med seboj povezani. Ti samoupravni organi so bili kar pošteni in tako lepo delali z ljudmi. Bil je tudi sindikat. Imeli smo v tekstilni samopomoč. Recimo blagajno, če si bil v škripcih si prišel in si prosil za kakšne dinarje in so ti dali. Potem, kaj še naj rečem? Recimo, videli ste tudi na sliki, da so imeli nogometni klub. Tam so bili (neslišno) Brane in razni. Poleg tega smo imeli ko je prišel g. (neslišno) v tekstilno; je bila tudi dramska sekcija. Spomnim se, da sem sodeloval zraven, da smo igrali Skupno stanovanje in pa Poročil se bom s svojo ženo. To so bile zanimive stvari. Potem so bili tudi razni izleti, kjer smo se srečevali. V glavnem je bilo lepo. Bile so pa tudi razne druge aktivnosti. (neslišno) Nekateri nedelje smo morali delati nadure, ko se je mudilo za nekaj, neko blago. In ne vem kaj se je zgodilo, da se je pojavil požar. Majda, ki je bila sosedka, je ta požar zagledala, da se nekaj kadi in je urgirala. No in potem so rekli, da je celo dobila neko nagrado. To so takšne malenkosti. No in jaz sem potem bil; 18 let sem bil na delu v apreturi. Tu je bilo pa kar pošteno hudo. Recimo, temperatura je bila skoraj 80% in še mokra. Pozimi, ko sem šel iz obrata ven na stranišče, če nisem imel kakšne kape, so mi skoraj lasje zmrznili. Potem, prepil je bil, ker smo bili čisto tam na koncu, kjer je bila včasih klet od pivovarne. Tako da je bil težek obrat. Delalo se je pa vse, barvarna je bila zraven, barvalo se je, sušilo se je blago, volna se je prala. To je bilo vse v tistem kotu, tako da je bilo kar precej nerodno. Tako da ko je gospod Cestnik Rudi, ki je bil varnostnik, je rekel, bom čisto po domače povedal: „Če bi en mesec bil gor, bi sigurno crknil.“ (smeh) Res je bilo nezdravo, ampak smo nekako pretrpeli. Razumeli smo se. Bile so starejše delavke, jaz sem bil mlad, ampak smo se imeli lepo. Imam lepe spomine na tistih 18 let. Potem, ko so pa začeli z novimi predpisi, je prišel nov tekstil in so nam pošiljali takšne tkanine s katerimi je bilo veliko dela in malo zaslužka. Imeli smo tudi letni dom v Piranu, recimo.

Imeli smo lepo stanovanje v Novem Celju, v Podčetrtku. Tako da je bilo kar precej teh stvari, ki smo si jih lahko privoščili in da je bilo malo ceneje. Potem je pa (neslišno) podjetje prišlo in se je začelo krhati. In jaz mislim da je prav škoda, ker mislim da bi ta Volna Laško lahko delala še naprej takšne stvari kot jih je delala. Jaz vem, ko sem bil poslan v skladišče kot pomoč, recimo smo nalagali avtomobile v Zagreb, Beograd, Makedonijo. To je recimo je šlo robe ven neverjetno. Neverjetno. Delale so se pa lepe stvari, recimo (neslišno), za plašč recimo, potem tista helanka ki je prišla, smučarska, za smučarske hlače. Mislim da se je to prvo začelo delati v laški Volni. In potem se je to barvalo v razne barve in je šlo to kar precej (neslišno). V glavnem so pa lepi spomini. Lepi spomini.

Gospa: Samo to me zanima, lahko razložite kaj je to apretura?

Peter Ojsteršek: Apretura? Apretura je pa oddelek, ko iz tkalnice pride roba, je šla v šivalnico. V šivalnici so vse tiste napake popravili, v apreturi se je pa kosmatilo, polstilo. Recimo, smo delali blago za vojaške obleke. Tu je recimo bilo tisto, kar je prišlo iz tkalnice je bilo dolgo recimo 55m. Potem smo ga pa morali spustiti, da je imel recimo 30m. Toliko smo to morali skrócićti, da je prišla tista tkanina ven. Potem je bilo še pranje. Takrat smo še prali z milom, recimo. Potem se je pa sušilo, kuhalo. Potem smo navijali (neslišno), se je recimo kuhala in smo morali potem na tiste valje naviti in da je to potem še stalo čez noč recimo. V glavnem, striglo se je, kosmatilo se je. Vse se je delalo na koncu. Finiš v glavnem, finiš.

Nika Klepec: Bi mogoče kdo še kaj povedal o trgovini Volne? Marsikdo recimo... jaz tega prej nisem vedela.

Peter Ojsteršek: Trgovina je tudi bila. Smo imeli tudi trgovino v Zdraviliški ulici, dol pri postaji je bila trgovina. Notri je bilo vse. Volna se je lepo prodajala. Volna se je zelo lepo prodajala. Tudi prodajalci so dobili, npr. blago in so potem tudi dobili to prejo, da so potem lahko doma »štrikali«. Potem so si pa menjali, eden je dal volno drugemu itn. V glavnem je bilo „vse sorte“.

Nika Klepec: Mi je pa gospa Kerin Jožica tudi za to priložnost posodila medaljo, ki jo je dobila za dobro delo. Recimo, jaz sploh nisem vedela, da so se dobivale medalje. Če mi

lahko kdo pove kdaj, ali pa kakšne nagrade oz. priznanja ste lahko dobili? Se mogoče kdo spomni? Tam jo imate razstavljeni, tako da si lahko mogoče kasneje pogledate.

Zdaj pa malo k eni drugi tematiki. Z nekaterimi od vas sem se pogovarjala ob povabilu na ta dogodek in gospe so mi povedale, da so bile vajenke v tovarni in da so hodile v vajeniško šolo. Recimo, mladi o tem danes tudi ne vemo veliko, sploh nisem vedela, da je tudi to bilo. Če mogoče kdo pove, kako je sploh postal vajenec, oz. ste dobivali tudi kakšne štipendije, kako je bilo s tem? Kaj so vse počeli vajenci? Slišala sem, recimo, da so tudi olepševali mesto, da so tudi mesto čistili.

Vsi: (smeh)

Herta Vodišek: Bili so vajenci, štirje letniki. Prvi letnik, drugi, tretji, četrti. V četrtem sem bila jaz, zadnja. Doma ni bilo služb, oz. vajeniške, da bi se šel kam učiti, ni bilo prostega delovnega mesta. Potem je pa mama rekla: „Ja boš šla pa za vajenko.“ Jaz pa v jok in sem se usedla na pručko in sem rekla „joj“. No, potem sem bila pa vesela. Sem se navadila in sem bila zelo rada tam. V šolo smo pa hodili oz. na teorijo smo hodili v fabriki, to smo imeli v sindikalni dvorani, nekaj še pa tukaj v tej šoli, ki je bila nižja gimnazija za nas. Še tam. Hodile smo tri leta, kolikor smo pač bile tam. Potem smo pač... Nekateri so šle za tkalke, nekatere za predilke, apreterke... Kakor je bilo, a ne?

Nika Klepec: Vas je veliko potem tudi tam ostalo ne?

Herta Vodišek: Ja kar veliko, kar veliko. Nekateri so potem naredile šolo naprej in so bile potem po pisarnah. Kakor je že bilo rečeno, zelo je bilo... Dobri smo bili med seboj, res.

Nika Klepec: So bila večinoma dekleta, ali tudi fantje?

Herta Vodišek: V našem letniku nas je bilo 14. Samo en fant je bil iz Rimskih.

Nika Klepec: Je bilo fantom fajn.

Vsi: (smeh)

Herta Vodišek: Vem, da smo dobile, ne vem kaj se bilo takrat, 1500 za prvi letnik sem dobila. dinarjev (smeh) Dinarjev verjetno, ja. Potem pa vem, da sem bila kot tkalka, ampak nisem bila dolgo. Me je gospa Velikonja od našega zdravnika mama potegnila in rekla „Ti pojdi z mano v skladišče, ti si za v »kanclijo« . (smeh) Potem sem bila pač v skladišču, kjer sem veliko pomagala. V navijalnici tudi, ko je bilo treba pripraviti za tkanje. Potem sem bila pa raznašalka votka. To je bilo nekje 20 strojev in je bilo potrebno poskrbeti za vsakega, da so imeli votek. (neslišno) Ja, potem sem bila pa v skladišču. In sem morala izdati votek. Potem je pa tovariš Sermec, ki je stanoval tukaj gor nekje, mi je rekel: “En vzorec bomo delali za eno podjetje.“ Jaz sem pa narobe vzela in je vzorec potem bil napačno narejen. Kasneje me sreča in mi pravi: „A veš kaj, tistega tvojega so sprejeli, ne pa mojega.“ (smeh)

Vsi: (smeh) (ploskanje)

Nika Klepec: Mladi se danes srečujemo s težavo osamosvojitve, oz. ni služb, ni stanovanj. Zanima me, če vam je Volna takrat pomagala do tega, da ste dobili stanovanje? Je imela kakšna svoja stanovanja? Kako so se imenovala? Lahko mogoče kdo pove kaj o tem?

Majda Velikonja: Pol je bila Pivovarna, pol pa Volna. Jaz nisem...jaz sem samo soseda (smeh). Blok zraven Pivovarne je bil pol pivovarniški, pol pa od Volne. Tako da mislim da se je za delavce kar poskrbelo. Tudi kredite so dobili. To je bilo. (neslišno) Jaz mislim, da je bilo kar lepo. Ampak jaz bi poudarila še to, kar so že prej. To vzdušje v tej tovarni. To je bilo res nekaj neverjetnega. Vsi so se poznali, skratka fajn so se imeli. Delali so in so se imeli fajn. Ne morem reči nič drugega. Res. Tega danes manjka, ljudje zbolevalo, so stresli. Takrat je bila pa pijača.

Vsi: (smeh)

Nika Klepec: Zdaj pa še ena takšna bolj zabavna tema. Kot sem že prej povedala sta moja babica in dedek delala v Volni. Potem sta pa se moja mami in ati spoznala v tovarni Emo, tako da jaz sem nekako otrok industrijske dediščine. Zanima pa me, če se je drugače tudi drugih ljubezni tam veliko spletalo?

Vsi: (smeh)

Nika Klepec: Vas je bilo veliko, da ste se tam spoznali in potem tudi poročili? Ali pa to, ob spoznavanju tega sem ugotovila, da je moj dedi zelo dobro plesal in da so vse rade plesale z njim. Zanima me kakšne so bile vaše zabave? (smeh) Nismo tukaj na ocenjevanju, tukaj smo samo za to da se imamo lepo (neslišno). Ne se bati.

Boštjan Vrščaj: Kdo pa je bil zaposlen v Volni od vas? Zdaj pa vem, komu lahko dam mikrofona.

Vsi: (smeh)

Nika Klepec: Prosim, malo mi pomagajte. (smeh)

Tina Purnat: No ja, jaz sem v Volno prišla leta 1955, v to vajeniško šolo. Tri leta. V glavnem sem bila gor pri Ferjančiču, sem delala v tkalnici. No potem, ko sem pa šolo naredila (neslišno) sem pa delala v tkalnici 14 let. Plačano. Leta 1971, ne 1972 sem pa šla potem na občino. Direktor je pa bil Ferjančič in za mene je to bil najboljši direktor v življenju, najbolj pošten do vseh enako. On se je vedno držal tako, kot da je tudi on delavec in sem imela čudovite spomine. Njegova žena je bila pa vodja tkalnice, največjega obrata v Volni in je bila tudi res čudovita ženska. Res nikoli ni bilo razlik kdo je kaj. Vsi smo bili v Volni in vsi smo delali. Lepe spomine imam.

Dora Zeme: (neslišno) je bil arhiv. Enkrat so prišli inšpektorji in smo morali iz arhiva iskati dokumente. Nekaj so hoteli e „zafrkniti“. Tam smo imeli takšno A lestev in sem jaz gor lezla, ker so bile omare za arhiv do stropa. In stojim jaz gor, Tina je bila pa tam (neslišno) in mi je jezik kazala, ne? (smeh) In potem sva se nekaj zelo dolgo zafrkavali, Marjetka je pa spodaj, pod lestvijo stala in jo je zanimalo kaj se dogaja in je tudi splezala po lestvi. Lestev je bila pa stara in se je razčlenila in sem padla na Marjetko (smeh). Sem se zelo udarila, ker so bila tam takšna „trapasta“ tla. Tako da, Tina je bila (neslišno). (smeh). Za štose.

Vsi: (smeh)

Nika Klepec: Je pa gospa Jožica povedala, da ste si marsikdaj kaj ušpičili med seboj. Mogoče kakšna zgodbica? Recimo, ona mi je povedala da so dali eno vedro nad vrata in tisti, ki je prišel notri se mu je voda na glavo zlila ipd. Imate kakšne takšne podobne dogodivščine?

Martin Kokotec: Še en lep dober večer s strani Krajevne skupnosti Laško, Martin Kokotec. Gospod Deželak je prej rekel v svojem izvajanju, da seveda, v tistih časih je bila Volna tista firma, ki je bila največji zaposlovalec v Laškem. No, Pivovarna je bila takrat dosti ali pa precej manjša. Sodelovanje med tema dvema tovarnama je bilo pa kar zgledno. Kot je že bilo omenjeno, Majda ti si povedala pol bloka je bilo pivovarniškega, pol pa od Volne. Še danes stoji, mislim da se je tam zamenjalo kar precej stanovalcev. Zanimiva pa je bila ena zadeva, vsaj iz mojega vidika. Ko je Dekorativna prevzela to tovarno se je začelo potapljanje te firme. Takrat pa je nastopila Pivovarna kot dober partner in precej smo pomagali tej firmi, kljub temu je šla v stečaj. Potem smo pa še bolj pomagali s tem, da v Pivovarno. Seveda, potem se je Pivovarna povečala, zaposlili smo precej ljudi, Vosmo prezaposlili veliko ljudi iz Volnelna je pa ugasnila. Na žalost. Jaz upam, že na začetku, ko ste začeli to izvajanje o Volni, sem se spomnil in sem rekel: „Šmenta, upam da ne bomo dočakali, da bomo še kdaj o Pivovarni takole govorili kot danes o Volni.“ Ne želim si tega, ker sem bil skoraj 40 let v Pivovarni in bi mi bilo res hudo. Pa še ena malenkost, omenjen je bil g. (neslišno) Blaskovič. Če Laščani stopite na pokopališče, na glavnem vhodu takoj prvi grob na desnem je en zapuščen grob, ki pa ima na steni tablico, kjer piše: „Tukaj je pokopan industrijalec (neslišno) Blaškovič.“ Takšna je pač usoda. Včasih je bil velik, danes je pač to kar je. Hvala lepa, lep večer še naprej.

Vsi: (ploskanje)

Nika Klepec: Zdaj bi pa še malo vprašala, kako ste kaj odhajali skupaj na izlete? Sem slišala, da ste tudi to imeli. Mogoče poveste kam ste kaj hodili?

Gospod: V Gardaland. (smeh)

Nika Klepec: Ni nikogar, ki bi povedal?

Majda Velikonja: Ko sem iskala te slike, ko so mi dali slike, so bile v glavnem iz izletov. V glavnem iz izletov.

Boštjan Vrščaj: Samo verjetno so drugi hodili, a ne?

Majda Velikonja: Ja.

Boštjan Vrščaj: Komu lahko dam?

Peter Ojsteršek: No, lahko bi rekel, da je zagrebški velesejem bil skoraj vsako leto na tapeti. Ampak tja nismo šli z lepimi avtobusi, ampak s tovornjaki. Se spomnim, ko smo šli in dve sodelavki nista prenesli vožnje in sta potem zadaj pokleknili in sta bruhalo (neslišno). In pa še potem tukaj je bil en mehanik (neslišno), če se kdo spomni in je potem (neslišno) tudi en avtobus in smo se peljali in ga je naš šofer prehiteval, ampak ta mu ni pustil tako dolgo, da je šel tisti z avtobusom spredaj in sta se ustavila in sta oba šoferja stopila ven. Sem mislil, da bo pretep, ampak ga ni bilo. Rad bi pa še to povedal. Recimo, v Volni nas je bilo, kot je že Jože rekel, tudi 500; ali pa recimo, normalno nekje 470. In zdaj si vi zamislite koliko je bilo... če je vsak imel še tri člane doma. Recimo, koliko ljudi se je preživljalo na račun tekstilne tovarne. Jaz mislim, da je res škoda da je šlo to v stečaj. Ker jaz mislim, da je bila poznana po celi Jugoslaviji, Laška tekstilna tovarna. Zdaj, ko tukaj, , gledam te slike, so bile vaje. Poglejte kako so čistile Laško. Tam pri Perdihovih so imele čistilno akcijo, pri zdravstvenem domu. So prišle tekstilne vaje in so morale čistiti Laško in takšne malenkosti. So bile pa zelo pridne. Saj vidite tukaj, so same naše poznane, ne? (smeh) Ja danes... (smeh)

Nika Klepec: No, kot smo se že prej pogovarjali, ste imeli nogometno ekipo. Ste imeli še kakšna druga društva v katerih ste sodelovali? Bo kdo kaj povedal? Kaj pa recimo otroci tistih, ki so delali v tovarni? Npr. moja mami (smeh). Mi lahko kaj poveste? Kakšno je bilo obdarovanje Dedka Mraza?

Darja Klepec: Jaz imam kot otrok tekstilne... sem otrok tekstilne industrije. Spomnim se Dedka Mraza in pa Starega Huma. Se verjetno vsi tukaj spomnite našega Starega Huma. To je bil za nas otroke res dogodek, ko smo bili obdarovani in ni bilo važno kaj si dobil, smo šli tja v tisto polno, veliko dvorano in to je bilo... Danes ne vem s kakšnimi

besedami bi to opisala, kako sem jaz to doživljala. Ali pa tudi to, kar je Nika rekla, včasih je gospa Zidanski, saj jo poznate, zavila bedrco, » pohano« in pa kos črno belega kruha. To je bilo, ne vem kaj bi rekla. Najboljša bedrca na svetu, ne? (smeh) Mogoče je komu danes to smešno, ampak kaj naj rečem... Tudi kadar sem šla v pisarno, tako kot ste vi rekla Majda, sem tipkala lahko pri mami. Ne vem, ne znam opisati, kako smo to kot otroci takrat doživljali. Ali pa ko si šel in si starše čakal pri vratarnici. Vratarnica je bila tudi en takšen kraj... ne vem. Pač za tiste dneve. Danes mogoče otroci ne razumejo, kako smo to mi takrat doživljali. Skratka, lepo je bilo.

Nika Klepec: Kaj pa upokojenci? So bili ob koncu leta vabljeni na kakšen zaključek? Recimo, moja babica je tudi včasih šla na kakšno srečanje, tako kot mi je mami povedala. Ste tudi vi šli kdaj zraven? Bi še kdo karkoli povedal? Bi bilo res lepo, če bi se še kdo malo opogumil. Gospa Alenka? Ste prej obljubili.

Boštjan Vrščaj: Ja gospa Alenka ima eno takšno zanimivo zgodbo, ki mi jo je danes povedala. Jaz vedno, ko grem k njej rečem, da grem od nje neizmerno bogat, ker me ona dopolni z nekimi zgodbami. Ampak mi je ona nazadnje rekla, da ko ji jaz dam neko nalogo, ona prav zaživi in si želi neke stvari raziskati. Danes mi je povedala eno takšno zanimivo zgodbo, kljub temu, da verjetno nikoli ni delala v Volni.

Alenka Križnik: Jaz nisem nikoli delala v Volni, bila sem pa prodajalka na drobno izdelkov Volne. Veliko sem hodila naokoli po službeni poti, zadaj v avtu sem pa imela same ostane od volne. In po celi Sloveniji sem imela spravljene denar. Vse izdelke, ki sem jih imela na sebi: obleke, štrikarijo in to je bila samo laška Volna, nič drugega. Delala sem ogromno na pletenju in same kostime, bluže, vse ročno.

Nika Klepec: To je danes spet moderno (smeh).

Alenka Križnik: Moda se vrača, moda se vrača. Jaz imam še danes ne vem koliko kosov laške volne na katerih je listek iz leta 1976. In to je kvaliteta, ki se nikoli ne spremeni. Imam laško volno, ko so še previjali (neslišno). Ne?

Boštjan Vrščaj: To so recimo originali, ne?

Alenka Križnik: Ja, to so originali. (neslišno), nekateri sploh ne vejo kakšen je (neslišno). Ta industrijska volna je bila pa zelo dobra za ročno pletenje in tudi strojno, ampak ročno pletenje. No, pa še eno bom povedala. Enkrat sem kupila eno blago, ki je bilo oblan in pa svetlo umazano zelen ribja kost. In sem šla po cesti in sem imela kostim in me je ena delavka iz Volne ustavila in je rekla: „Ko smo mi to delali, smo rekli, pa kdo bo to nosil?“ (smeh) No, potem je pa na meni videla in je pa rekla: „Ja, vam pa tako paše.“ (smeh) No, to so takšne prigode. Drugače pa, ko sem te konce blaga vedno imela v avtomobilu, sta me pokojna Sonja in Vrhovčeva vedno dali na... v zvezek sta napisali katere konce sem vzela, ampak nikoli ni nič ostalo. Vse sem spravila v denar. No to so takšne prigode.

Nika Klepec: Hvala.

Alenka Križnik: Spomnila sem se, da smo v Volni Laško bili prva tovarna v Jugoslaviji, ki je helanko začela delati. Po tem smo bili zelo, zelo poznani. No, jaz sem še reklamo za to delala. Hlače sem (neslišno). To je tudi bil res en čudovit izdelek. Pa takšen majhen (neslišno), ampak prva v Jugoslaviji.

Nika Klepec: Bi še kdo kaj dodal? Ne? Ja? No potem bi pa vas v bistvu prosila, če ima še kdo kakšno tako zaključno anekdoto, kakšno misel za povedati? Da nekako zaokrožimo ta večer.

Gospa: (neslišno), nikoli več ne bo tako. (smeh)

Nika Klepec: Upajmo da bo.

Gospa: To so te hlače, ki jih ima tale?

Marjan Zavšek: Ja, ja. Prej na začetku smo poslušali Ježkovo pesem o Volni. Jaz indirektno poznam Volno, ne preko te, ker nisem bil nič tam, ne vajenec ne nič. Ampak, preko blaga sem jo pa poznal, ker je moj oče bil krojač in so nosili šivati. Med drugim je šival tudi Ježku obleko. Ja, ker je Ježek imel kar zahtevno postavo (smeh). On je bil mojster za to težko konfekcijo se reče (smeh). (neslišno) Kar se pa helanke tiče, tiste prve se tudi jaz spomnim, ker sem dobil enega od prvih metrov. Oče je dobil domov. Jaz sem takrat kot študent šel na študentski smučarski tečaj. Nisem imel nič opreme,

ničesar. Iz tistih elanke mi je oče naredil takšne „španarce“. Elegantno res, od bratranca sem dobil smuči, smučati pa nisem znal. In so me potem punce gor na tečaju gledale v tistih elankah pa v vsej tisti smučarski opremi in si mislile kaj sem jaz za en as. Jaz še pa hodit nisem znal s smučami (smeh). Tako da helanko imam jaz v dobrem spominu.

Nika Klepec: Bi še kdo kaj dodal za zaključek? Ne?

Andrej Mavri: Poznamo se verjetno. Večer je bil prijeten. Zakaj sem se oglasil? Lani aprila je bilo 20 let odkar se je tovarna Volna zaprla. Letos je 25 let odkar se je rudnik v Hudi jami zaprl. Imam nekaj izkušenj iz industrijske dediščine in bi rad ta vaš večer malo obogatil. Ob 20-letnici zaprtja rudnika pred petimi leti smo ustanovili Društvo za ohranjanje rudarske dediščine pri nas in jaz sem bil med ustanovitelji. Ne da se zdaj hvalim tukaj, ampak pač, ko sem se pogovarjal, ker sem neko knjigo spravljal skupaj, s temi knapi kako je bilo včasih, so mi rekli da se samo še na pogrebih dobivajo, druga pa nič več. Pomislil sem, da bi bilo dobro, če bi se še drugače skupaj dobivali. In smo aprila 2012 pred petimi leti, se je iniciativni odbor skupaj dobil... to vam zdaj govorim, da bi vas spodbudil, da bi ustanovili to društvo za ohranjanje rudarske dediščine. Takrat smo ga imenovali Rudarsko etnološko društvo Brezno – Huda jama. Potem so pa kar začeli hoditi k meni in tistim drugim in smo se vpisovali in moram povedati, da ima to društvo 350 članic in članov. Člani niso samo knapi, ampak tudi knapovske žene in pa tisti otroci, ki so živeli v knapovskih kolonijah. Industrijska dediščina in sploh dediščina o čemer ste na začetku govorili so ljudje, to niso neke stalaže, eksponati. Mi v tem knapovskem društvu imamo dve področji dejavnosti v teh petih letih. Eno je družabni del, drugi je pa muzejsko-znanstveni. V tistem prvem, družabnem delu, je zelo veliko aktivnih. V tem drugem nas je pa bolj malo.

Vsi: (smeh)

Andrej Mavri: Prvi del, družabni del, imamo prakso, da se dobivamo vsako soboto in nedeljo popoldne na Zavratih, to je tam v Rečici, kjer imamo eno brunarico pri knapu. Tam se pogovarjamo o takšnih doživetjih, kot jih vi danes tukaj predstavljate. Te stvari smo že nekaj posneli, nekaj pa zapisovali. Ko smo ugotovili da bi za tisti drugi del, da bi bilo dobro ohraniti tistim, ki pridejo za nami, smo pa ugotovili da nimamo dovolj znanja. Povezali smo se s Filozofsko fakulteto z Oddelkom za etnologijo in kulturno

antropologijo z dr. Udalecom in smo skupaj s študenti organizirali letos že 4. tabor kjer smo raziskovali to dediščino tega območja v naši občini. To pomeni, da so študentje obiskovali te ljudi in to zapisovali. Danes je tukaj med nami (neslišno), ki bo tudi magisterij naredila iz tega. Doma je iz (neslišno) in je tudi članica našega društva. Želim povedati, da smo prvo leto imeli 50 študentov, ker to traja 3 do 4 dni in pa asistenti in pa dr. Lepič, dr. Udalec ipd. Drugo leto bo Filozofska fakulteta izdala knjigo teh pričevanj, mi je rekel dr. Udalec. Tako da bo tisto kar so ljudje povedali kako je bilo včasih, kako so živeli v kolonijah, kako se je stradalo, je nekje zapisano. V glavnem to je en del, ki sem vam ga hotel povedati. Še enkrat povem, ne zato da bi se hvalil, ampak menim, da bi bilo zelo koristno in pa prav, če bi se kdo. To se mora nekaj ljudi s strani Tekstilne tovarne, tistih ki ste delali, da probate nekaj takšnega narediti. Samo na takšen način, če se boste družili, se bodo ti podatki zbirali in potem tudi ohranjali. Če pa tega ne boste naredili in ko bomo počasi vsi šli tja pod Krištof, bomo tisto tudi s seboj nesli. Tisti, ki pridejo pa za nami ne bodo nič vedeli o tem. Povedal bi še to, da pripravljamo tudi eno zasnovo enega projekta eko muzeja, ki bo imel več teh dediščinskih točk. Menim, da bi bilo prav, da bi tudi vsaj ena od teh dediščinskih točk bila ta Tekstilna tovarna. V prihodnjem letu bomo s temi študenti iz Filozofske fakultete ponovno delali in če boste pokazali interes bi se oni potem lotili tudi te dediščine, tekstilne tovarne. To je moj predlog, glede na moje izkušnje. Kot sem rekel, jaz se vam opravičujem, ker sem zdaj mogoče malo pokvaril večer, ampak to je en pameten nasvet, če hočemo... Na tisto ko sem vas poslušal danes koliko ste ponosni na svoje minulo delo, če tako rečem, da je treba to na nek način tudi ohraniti. Tisto kar je prej Jože Deželak povedal, Pivovarna je začela rasti po 70. letu. Do 70. leta pa je bila v Laškem glavna tekstilna tovarna. Dosti sem raziskoval, ampak vas ne bi zdaj obremenjeval s tem, nekaj gradiva obstaja, ampak to bo potrebno nekako skupaj spraviti in ohraniti za naprej. Jaz bi zdaj... če boste pri tem delu... To se boste morali sami odločiti, ali pa otroci od tistih, ki so delali v Tekstilni tovarni, da se boste lotili tega. Pa tudi če se boste še vi tukaj vključila, ker ste verjetno ena potencialna kandidatka, tako da bi potem sigurno nekaj iz tega tudi nastalo. Hvala ker ste me poslušali.

Vsi: (ploskanje)

Marjan Zavšek: Lahko še samo nekaj dodam tukaj? Jaz sem doživljal tisti žalosten konec Volne v Timu Laško. Potem so se odločili... Pivovarna ni prevzemala toliko ljudi

kot se hvalijo (smeh) in jim ni pomagala, ko je bilo potrebno dati denar za plače. Ampak oni se znajo hvaliti. Dejansko smo pa v Timu Laško, ki je bil vzpostavljen za prekvalifikacijo rudarjev pred zaprtjem rudnika in smo mi v Tim Laško zaposlili 30 ljudi iz Volne. Tako da jaz poznam ta žalostni konec Volne in pa neke vrste nov začetek, ki je pa spet po svoje... Vsi konci so bolj kot ne žalostni.

Nevenka Fantinatto: Mene pa zanima, če lahko dimnik spada pod kulturno dediščino? Se mi zdi, da ko se bo enkrat dimnik od Volne podrl, bo šla v spomin in vsa zgodovina bo šla z njim. Bilo bi mi strašno žal, ker prav paše v ta kraj, lepo umeščen je v prostor. Bilo bi mi zelo žal, če bi se podrl.

Nika Klepec: Zato sem pa tudi prej rekla da bo treba vse te zadeve ovrednotiti, da se lahko potem tudi zaščitijo. Tudi recimo, meni kot študentki turizma je že to zanimivo, da vsak turist, ki pride v Laško vedno vpraša: „Kaj pa je to?“ Zdi se mi, da bi tam lahko imeli kakšno vodenje, da to tudi nekako zaščitimo. Zdi se mi pomembno, kot je gospod že prej rekel, da se mogoče pripravi neka stalna zbirka.

Nevenka Fantinatto: Kdo pa to vzdržuje potem? Kdo to mora vzdrževati? Mislim da ne bi potem postal tudi nevaren? Da se vzdržuje pravi čas ali pa da ga ohranimo.

Nika Klepec: (neslišno) Bi ti mogoče kaj o tem povedal?

Boštjan Vrščaj: Po moje ga vzdržuje lastnik.

Gospa: (neslišno), se pa ukvarjam z dediščino in sem tudi prijateljica Neže Čebtron Lipovec, sodelujem na projektih, med drugim tudi na tistem primeru iz Isole, ki smo ga prevalili v nekem projektu, ki se mu je reklo, ki je naslavljal moderno arhitekturno dediščino. Laško je pravzaprav tudi ta projekt podprlo in se skupaj z nami predstavilo v enem razstavnem paviljonu, ki smo ga takrat v okviru tega projekta postavili v Ljubljani in se mu reče Umetnica. Moram reči, da smo se poskušali seznaniti s tovrstno dediščino, industrijsko dediščino in jo ovrednoti. Hkrati pa ugotavljamo, da smo pravzaprav precej v nekem smislu v zaostanku za ostalim delom Evrope. Predvsem mogoče manjši kraji, ki pa so izjemno veliko prispevali k industrijskemu razvoju v Sloveniji. Ravno Laško, Celje in pa tisti Avstro-Ogrski predvsem... Dimniki so absolutno dediščina. Jaz imam

izkušnje z dimniki, ki so bili zaščiteni v Cinkarni Celje. V tistem starem delu, ko se je Cinkarna podirala (neslišno) tudi dimnike, ampak so ostali trije. Je pa res, da je potrebno poskrbeti za to da so razglašeni. Razglasitev dediščine poteka na večjih nivojih, je ta občinski nivo in seveda potem lastnik skrbi za te spomenike. Je pa višja kategorija, torej spomenik državnega pomena, ko pa se potem lahko kandidira za državna sredstva in potem lahko tudi skozi to prihaja do vzdrževanja takšne dediščine. Mislim da v Laškem nimate veliko razglašene dediščine, čeprav imate izjemno dediščino. Mislim, da ta objekt industrijske dediščine ni razglašen, verjetno ga bo potrebno ponovno ovrednotiti in uvrstiti v to slovensko, oz. evropsko zgodbo industrijske dediščine. Vse čestitke današnji predavateljici, oz. organizatorju za tako prijeten dogodek. Veliko uspeha še naprej.

Vsi: (ploskanje)

Boštjan Vrščaj: Hvala. Jaz sem zelo vesel, ker sta v današnji družbi tudi občinska svetnika in sta si zdajle nekaj zapisovala, tako da upanje ostaja.

Majda Velikonja: Jaz sem še hotela nekaj reči, ker je prej Tina rekla nekaj za direktorje, sploh za gospoda Ferjančiča. Res so bili super. Jaz moram pa še nekaj reči za vratarje. To je prvo kar vidiš ko prideš kamor koli. To so bili gospodje v oblekah. Jaz sem prinesla sliko, ampak je ni bilo gor z... Je bil g. Pevec, moj oče in g. Žafran. On je bil pa ena A. Pobarvan, nasmejan, drugače pa zoprn človek. (smeh). Ja tako je bilo. To hočem reči, da so stali pred vratarnico v tisti obleki zravnani, eden s palico, ponosni pred tisto ograjico, rože zadaj. To je res za pogledati. Obleka, ne? Na nočni je bil pa potem to kar sem rekla, un potem „stoj.“ (smeh)

Nika Klepec: Mogoče bi pa samo še jaz zaključila svojo besedo. No, kot smo vsi danes spet spoznali, ta dediščina niso samo zidovi, ker ta dediščina ni prisotna samo v fizični obliki. Zelo so dragocene vse zgodbe, vaši spomini, spomini z vtisi, vaše pripovedi in vsa ta nesnovna dediščina, ki se kot vemo lahko zelo hitro izgubi. Zato se mi zdi zelo pomembno, da se to zapiše, posname, zbira. Razmišljala sem tudi o tem, da ko to magistrsko nalogo končam, del te naloge bodo seveda vaši intervjuji, vaše zgodbe in upam da boste pripravljeni tudi sodelovati. Zato vas tudi vabim k sodelovanju. Izdala bi mogoče tudi eno manjšo knjigo na to temo, teh spominov. Tako da tudi to je ena ideja,

ki si jo želim uresničiti. Nenazadnje bomo tako tudi ustvarili spomin za sedanje in bodoče generacije, ki živijo v našem mestu Laško. Še enkrat bi se res vsem zahvalila, ki ste tako ali drugače prispevali, sodelovali, prišli danes in vam želim še lep večer, ter vas vabim da si še potem ob koncu ogledate razstavico.

Vsi: (ploskanje)

Boštjan Vrščaj: Hvala Nika. Tvoja želja bo uresničena, če boš ti naredila magistrsko nalogo.

Vsi: (smeh)

Boštjan Vrščaj: To ti v imenu Turističnega društva Laško obljubljam, da če bo do tega prišlo, bomo pri izdaji te knjige pomagali. Če boste vi ustanovili društvo, mislim da predsednico že imate; če ga ne boste ustanovili smo mi kot Turistično društvo pripravljeni organizirati sekcijo katerega vodja te sekcije bo Nika. Tako da, mislim da smo dve, tri stvari kar na hitro rešili. Jaz bi se pa v svojem imenu, v imenu organizatorjev rad zahvalil vsem tistim, ki ste prispevali fotografije ali pa material za to razstavo za današnji večer s simbolnim darilom, ki vsebuje gumb in košček blaga. Se mi zdi da je to ena takšna simbolika, s katero lahko povežemo današnji večer. Jaz imam tukaj... Nika mi bo pomagala, da ne bo ves večer samo sedela. Jaz imam tukaj seznam tistih, ki ste pomagali. Če kdo od njih ni danes tu, mu bova z Niko posebno to prinesla.

Gospa Joža Kerin, ni?

Gospa Brigita Gril, ni?

Gospa Danica Krašovec.

Gospa Slava Ojsteršek

Gospa Jelka in Peter Ojstršek

Gospa Helena Železnik

Gospa Dora Zeme

Gospa Danica Deželak

Gospa Berta Vodišek

Gospod Lojze Oberžan

Gospa Katica Golob

Gospa Fanika Guzej

Gospa Holcer Marija

To bo pa Nika vedela, gospa nekaj slik iz našega domačega arhiva (smeh)

Gospa Zdolšek

Gospa Majda Velikonja

Gospa Nevenka Fantinato

Gospa Alenka Križnik

Gospa Anka Vodičar

Globoko upam, da nismo koga pozabili.

Aja, pa seveda, gospod Jože Deželak. Moje globoko upanje se je takoj uresničilo (smeh).

Res še enkrat hvala. Res vas tudi v Nikinem imenu in v imenu Laškega prosim tudi za nadaljnje sodelovanje, če imate kakršne koli informacije, ki lahko pomagajo Niki pri izdelavi njene magistrske naloge, jo toplo priporočam v vaš objem in vaše varstvo (smeh).

Seveda se moramo danes zahvaliti tudi tistim, ki so aktivnejše sodelovali. Pesem o Volni gospoda Ježka ne bi bila takšna, če je gospa Nevenka ne bi prebrala tako kot jo je. Tako da najlepša hvala.

Vsi: (ploskanje)

Boštjan Vrščaj: Gospod Deželak, poleg gumba boste dobili še cvetje za (neslišno). Najlepša hvala, da ste se opogumili za oder. V imenu Šmocla bomo tole podarili naši Niki, če se strinjaš. Najlepša hvala Nika tudi vam. In pa seveda mislim, da je lepo, da se zahvalimo Niki, ki je prevzela tako pogumno nalogo, da je med vsemi nami... da nas poskuša spodbuditi, da o Volni razmišljamo malo drugače. Predvsem pa, da razmišljamo in da ohranjamo in to pot ti želimo tudi pri tvoji magistrski nalogi in da čim prej zagleda luč sveta. Hvala ti.

Vsi: (ploskanje).

Boštjan Vrščaj: Tako kot na vsakem kavarniškem večeru bo za mano še Majda nekaj povedala. (smeh). Ampak to je tako prijetno.

Majda Velikonja: Prvo sem se hotela v imenu vseh zahvaliti, ker vedno to tako lepo priredite. Pa še nekaj, to pa zadeva tole našo Volno. Vse lepo smo povedali o njej, zdaj ko gremo mimo, je pa tam katastrofa. Ta lastnik enega dela je tisto krasno dvorišče, ki je bilo včasih, zdaj pretvoril v eno skladišče starih, rabljenih strojev. Za to se mi Podšmihelčani razburjamo, ampak ne vemo kam, kako, kaj. Kaj narediti da se to končno malo uredi. To je tudi pot na Krištof.

Boštjan Vrščaj: Mogoče, da se da kakšna pobuda na občino (neslišno). Torej, še enkrat v imenu organizatorja, najlepša hvala ker ste prišli, ker ste si vzeli čas. Upam da ste se imeli prijetno. Meni osebno se je tole zdel prijeten večer prijetnih spominov z upanjem v eno takšno prijetno prihodnost. Vsaj spomina na ljudi, ki so ustvarjali v Volni v Laškem. Hvala.

Vsi: (ploskanje).

Vir: »Turistično društvo Laško«, 2017

Volna Laško

Striček Miha
strašno kiha
čih! čuh! čah!
Oh, trpljenje!
Prehlajen je,
da je strah.
Kriv pa sam je,
da bolan je,
trmoglav!
Če bi pazil,
ven ne lazil,
bil bi zdrav.

Saj obvarje te celo pred burjo kraško
topla odeja iz tovarne VOLNA LAŠKO.

Kaj pa Franci
gor po klanci
se bahá?
Promenira,
paradira,
kar se da.
Punčke zale
so obstale,
jedeta! –
Hrepenijo,
vse drhtijo,
v dnu srca.

Franci pa kar mimo maha jo junaško,
saj ima obleko iz tovarne VOLNA LAŠKO.

Šla Marjana
nina-nana
snoč je spat.
No, pa v sanje
ji poslan je
fantič mlad.
Ko zbudi se,
nanj le misli
spet in spet.
Mami reče:
»Srcé peče,
čem ga imet.«
Mama nič ne brani, temveč seže v taško:
»Kupi balo si iz tovarne VOLNA LAŠKO.«

Priloga 3: Članek o Volni Laško v Laškem biltenu

STIK

RAZSTAVA V MUZEJU LAŠKO

VOLNA LAŠKO – PREDILNICA IN TKALNICA

Industrija je spreminjala življenja posameznika in družbe. Prinašala je pozitivne in negativne spremembe: tako v gospodarskem kot političnem razvoju in načinu življenja, pa tudi v spremenjenem okolju in urbanizaciji prostora. Agrarna družba se je spremenila v industrijsko. Bila je ključna pri gradnji socialističnega sistema po II. svetovni vojni, ko sta se gradila porušena domovina in nov družbeni sistem.

V Muzeju Laško smo v septembru pripravili razstavo o Volni Laško – Predilnici in tkalnici, »fabriki«, ki je stala ob vznožju Šmihela in je v najboljših časih dajala kruh več kot 500 ljudem. Z razstavo smo želeli nameniti posebno pozornost

ljudem, njihovemu življenju in občutkom, ki so jih doživljali v Volni, pa tudi priznanju za njihovo težko in slabo plačano delo. V Volni so predli, tkali in ustvarjali lepe izdelke. Nekaj le-teh je tudi predstavljenih v razstavnih eksponatih, ki dokazujejo njihovo trpežnost in kvaliteto, saj so nekateri stari tudi več kot pol stoletja. Razstava sicer predstavi kratko zgodovino tovarne, fotografije, utrinke s 6. Kavarniškega večera: Volna Laško – preteklost in prihodnost, pesem Frana Milčinskega Ježka o Volni Laško ter razmišljanja o industrijski dediščini lokalnega okolja ter zavedanja, da ta dediščina niso samo zidovi – to so predvsem ljudje. Predstavitve Volne Laško je na ogled tudi do konca meseca oktobra 2018.

Leta 1924 je ljubljanski trgovec Ludvik Gerkman kupil prostoro nekdanje pivovarne, ki je obratovala ob vznožju Šmihela. Preuredil jih je v usnjarno, nato v tekstilno tovarno, ki je

pričela obratovati jeseni leta 1932. Podjetje se je pričelo hitro razvijati in kmalu je Gerkman pod staro tovarno začel graditi nove objekte za proizvodnjo tekstilnega blaga. Zgornja tovarna se je imenovala »Lateks«, spodnja pa »Lava«. Tik pred II. svetovno vojno so zagnali še novo predilnico in navijalnico, takrat nameščena stroja mikalnika pa sta bila v uporabi do samega konca tovarne. Ob prihodu okupatorja je Gerkman odšel nazaj v Ljubljano in za komisarja so postavili sudetskega Nemca, ki je obe tovarni združil v eno. Med vojno so delavci kolektiva sodelovali z osvobodilnimi silami tako, da so tihotapili blago in odeje. Leta 1947 so z drugo nacionalizacijo obe podjetji ponovno združili v državno podjetje z imenom: Industrija Volnenih izdelkov »VOLNA« Laško. Izdelovali so volneno prejo ter volnene in polvolnene izdelke na industrijski način. Potrebe so bile velike, vendar se je ves ustvarjen dobiček takoj razporedil drugod, saj so bile potrebe porušene domovine pomembnejše. Leta 1950 so dobili tovarno v upravljanje delavci. Kmalu so ustanovili vajeniško šolo, v lastni kuhinji so pričeli pripravljati tople obroke. Pojavila se je tudi ideja o graditvi nove tovarne, vendar se le-ta ni uresničila. Proizvodnja in prodaja sta se povečevali, pojavile so se tržišču zanimive »tweed« tkanine. Trgovski oddelek podjetja kmalu ni zmožal več slediti povpraševanju in tako so leta 1962 odprli trgovino izven tovarne. Zalog gotovega blaga skoraj niso imeli in kazalo je dobro. Vendar je vzponu hitro sledil padec zaradi zastarele proizvodnje, nizkih osebnih dohodkov, manjšanja števila zaposlenih, pa tudi korupcije vodilnih. Slabi rezultati gospodarjenja in zgrešena razvojna politika so pahnili Volno v vedno večje težave ter vedno nove sanacijske programe, ki pa tudi niso bili uspešni. V začetku 70. let prejšnjega stoletja je podjetje zaposlovalo med 400 in 500 delavcev. Uvožene tkanine so pričele zniževati prodajo, poizkušali so vzpostaviti tehnično-poslovno sodelovanje z Novoteksom, ki pa se je tudi po nekaj letih neslavno končalo.

Vsa slovenska tekstilna industrija je konec sedemdesetih let prejšnjega stoletja zašla v brezizhodno krizo. Volna je našla svoje upanje v združitvi z ljubljansko tovarno dekorativnih

tkanin, ki je potrebovala predilnico. Po uspešno izvedenem referendumu v Laškem in Ljubljani v decembru 1977 je prišlo do združitve, spremembe proizvodnih procesov ter usmeritve v predilstvo. Z novim letom je prvotna Volna dobila novo ime: Dekorativna Ljubljana, TOZD Predilnica Laško. Lotili so se izdelave različnih pohištenih tkanin, pa tudi ročnega tkanja unikatnih izdelkov iz naravnih vlaken. Desetletje relativno stabilnega poslovanja pa ni trajalo dolgo. V času osamosvajanja se je sesula pohištena industrija in tako so morali delavci leta 1990 na prisilni dopust. Predilnica je nato še nekaj let životarila z nerednimi plačami za sto zaposlenih. Agonija se je končala marca 1996, ko je šla v stečaj Dekorativna Ljubljana. Prazne proizvodne hale so postopoma zapolnili najemniki, vendar smo danes bolj priča deponiji kot pa nekdanjemu urejenemu delovnemu okolju.

Med gospodarskimi krizami prihaja do kršenja osnovne, ključne pravice delavcev – pravice do dela in s tem preživljanja. Med krizo podjetja zmanjšajo proizvodnjo, opustijo določena dela, odpustijo delavce in zaprejo tovarne. Tako pridemo do socialnih in vseh ostalih stisk industrijskih delavcev, ki so nam dobro poznane. Najhujiši je občutek brezvrednosti in brezizhodnosti vseh teh ljudi ter popolna odsotnost priznanja njihovega dela.

Danes večina ljudi ob omembi industrijske dediščine takoj pomisli na velike, propadajoče hale, razbite steklene površine ter visoke dimnike. Ampak industrijska dediščina ni le to – to so zgodbe delavcev, stil življenja, kultura oblačenja, način govora, sprememba prehrabnenih, bivanjskih in življenjskih navad. Industrijska dediščina niso samo zidovi. Spomini industrijskih delavcev so po zaprtju tovarn včasih edina dediščina, ki je ostala. Omogočijo nam vpogled v vrednote, ki so oblikovale delavsko kulturo: tovarištvo, solidarnost, enakost, prijateljstvo in kolektiv. Tako spoznamo delavsko identiteto, tovarniško skupnost in pomen odvisnosti od »dela lastnih rok«. Pomembna kategorija je sprememba vloge žensk, mater, delavk in gospodinj, ki so dobile možnost zaposlitve in lastnega preživljanja v takrat patriarhalni družbi. Odpirala se jim je možnost novih poklicev. Ženske so sicer ob delu v tovarni obdržale tradicionalno vlogo matere in gospodinje, je pa v interesu industrijske proizvodnje družbena skupnost prevzemala skrb za varovanje otrok v vrtcih in šolah.

Ohranjanje industrijske dediščine daje ljudem vrednost in prispeva k boljšemu zavedanju o tem, kako je delo delavcev Volne obogatilo skupnost in zaznamovalo kraj. Ta dediščina je del naše narodne in kulturne identitete. Lokalna dediščina je pomemben element samoidentifikacije in prepoznavnosti, je element, ki nas loči od drugih. Delo v tovarni Volna Laško je spremenilo življenjske navade ljudi in oblikovalo posebno socialno skupino, ki je svoj ritem prilagodila potrebam podjetja, kjer so bile zaposlene večinoma ženske.

Industrijska dediščina Volne Laško, predvsem zgodbe delavk in delavcev, so njihovi spomini in misli, ki so izjemno dragoceni za razumevanje tega, zakaj je ta dediščina za ta prostor tako zelo pomembna, saj je vpeta v mnoga življenja tukaj živčič prebivalcev. Že Ivan Cankar je menil, da je največje bogastvo vsakega naroda to, da se zave svoje kulture in dediščine. S ponosom se ozrimo na visok opečnat dimnik in pomislimo, da je tam nekoč bila Volna, tovarna ponosnih in delovnih domačinov, ki bi si vsekakor zaslužila boljše usodo. Nenazadnje je Volni Laško s pesmijo postavil večni spomenik tudi naš slavnemu Ježek.

Nika Klepec

Priloga 4: Napoved razstave »Volna Laško – predilnica in tkalnica« v Muzeju Laško

<p>Laško</p> <hr/> <p>22. september–6. oktober</p> <p>Muzej Laško, Aškerčev trg 5</p> <p>i Muzej Laško, tomaz@stik-lasko.si; Zavod za Gradbeništvo Slovenije; Naravoslovnotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani</p> <p>9.00–17.00</p> <p>KRESNIČKE</p> <p>Bogata rudarska dediščina Laškega in Zasavja je navdušila študente oblikovanja tekstilij in oblačil na Naravoslovnotehniški fakulteti. Svetlobo, najdragocenejše orodje rudarjev, so ujeli v lupinice, ki ponazarjajo rudarske svetilke. Nekdanje rudarske lučke žarijo v novi oblikovalski podobi, izdelani s tehniko 3D-tiska. Projekt je nastal v okviru mednarodnega projekta VirtualMine pod mentorstvom dr. Tanje Nuše Kočevar, Marjete Čuk in prof. Marije Jenko ter v koordinaciji mag. Mateje Golež.</p> <p>i u ?</p> 	<p>Laško</p> <hr/> <p>22. september–6. oktober</p> <p>Muzej Laško, Aškerčev trg 5</p> <p>i Muzej Laško, tomaz@stik-lasko.si; Turistično društvo Laško</p> <p>9.00–17.00</p> <p>VOLNA LAŠKO</p> <p>Zgodba tekstilne industrije v Laškem se je pričela v času med obema vojnama. Privatna iniciativa in kapital sta pognala majhen obrat s petnajstimi zaposlenimi delavci. Po drugi svetovni vojni je tovarnica prerasla v podjetje, ki je bilo poznano v širšem slovenskem okolju. Na prelomu tisočletja je, tako kot se je zgodilo praktično z vso tekstilno industrijo v Sloveniji, ta dejavnost zamrla tudi v Laškem. Ostali pa so spomini. Razstava je odprta od torka do sobote v delovnem času muzeja.</p> <p>i u ? v / oš1 / oš2 / oš3 / sš</p>
--	---

SAVINJSKA REGIJA

Vir: Gorenc, 2018, str. 193

Priloga 5: Panoji z muzejske razstave »Volna Laško – predilnica in tkalnica« v muzeju Laško

1. Pano:

VOLNA LAŠKO

Predilnica in tkalnica

Ob vznožju Šmihela je stala tovarna, kjer so predli in ustvarjali lepe reči iz raznih tkanin. Njihovi izdelki so bili estetskega videza, iz dobrih, trpežnih materialov. V najboljših časih je tovarna dajala kruh več kot petsto delavkam in delavcem kot večina »fabrik« tistega časa, je doživela dobre čase veselih sindikalnih izletov, letovanj v Piranu, druženja... Veliko več je žal bilo odrekanja, naporenega stoječega triizmenskega dela in venomer najslabših plač v občini. Svetovni oblačilni trendi in modne zapovedi so bili prekruti za zastarele stroje in togo prilagajanje. Ta zgodba nima srečnega konca. Ob vznožju je stala tovarna, ki je že dolgo ni več. Rekli smo ji: Volna Laško.

2. Pano:

VOLNA LAŠKO

Vse tja do leta 1924 je na mestu v neposredni bližini železniške postaje ob vznožju Šmihela obratovala pivovarna. Tega leta je ljubljanski trgovec Ludvik Gerkman kupil njene prostore in jih začel preurejati v usnjarno, ki jo je nato preuredil v tekstilno tovarno, ta pa prične jeseni 1932 redno obratovati. Podjetje se je hitro razvijalo in tri leta kasneje že zaposlovalo preko 30 delavcev. Gerkman je pod staro tovarno kmalu gradil nove objekte za proizvodnjo tekstilnega blaga. Zgornja tovarna se je imenovala »Lateks«, spodnja pa »Lava«. Tik pred prihodom druge svetovne vojne so zagnali še novo predilnico in navijalnico, takrat nameščena mikalnica pa pa sta bila v uporabi celo do samega konca tovarne.

Ob prihodu okupatorja se je Gerkman umaknil nazaj v Ljubljano. Za komisarja so postavili sudetskega Nemca, obe tovarni pa združili v eno. Med vojno je kolektiv tesno sodeloval z osvobodilnimi silami, predvsem s tihotapljenjem blaga in odej. Z drugo

nacionalizacijo leta 1947 so obe tovarni ponovno združili, tokrat v državno podjetje z uradnim imenom: Industrija volnenih izdelkov »VOLNA« Laško. Izdelovali so volneno prejo ter volnene in polvolnene tkanine na industrijski način. Potrebe po tekstilnih izdelkih so bile razumljivo velike, vendar se je ves ustvarjen dobiček takoj razporedil drugod, kjer so bile zaradi obnove porušene domovine potrebe pomembnejše.

3. Pano:

VOLNA LAŠKO

Leta 1950 so delavci dobili podjetje v upravljanje. Zaradi vedno večjih potreb po novih zaposlitvah ter večji storilnosti štiri leta kasneje ustanovijo lastno vajeniško tekstilno šolo, v lastni kuhinji začnejo tudi pripravljati tople obroke. Dotrajani objekti so celo privabili zamisel o postavitvi nove tovarne. Le-ta naj bi stala na nekdanjem nogometnem igrišču med Pivovarno in Savinjo, vendar do uresničitve nikoli ni prišlo. Sama proizvodnja se je usmerjala v takrat nove in tržišču zanimive »tweed« tkanine, prodaja se je povečala in trgovski oddelek podjetja kmalu ne zmore več slediti povpraševanja. Leta 1962 so tako odprli trgovino izven tovarne. Zalog gotovega blaga skorajda ni bilo in kazalo je dobro.

Kot je hitro prišel vzpon, je kmalu sledil padec na realna tla. Hudo zastarela proizvodnja, nizki osebni dohodki, manjšanje števila zaposlenih in tudi korupcija vodilnih. Slabi rezultati gospodarjenja in zgrešena razvojna politika so pahnili Volno v koriščenje amortizacije in vedno nove sanacijske programe, ki so bili vsi po vrsti neuspešni. V začetku sedemdesetih je podjetje zaposlovalo med 400 in 500 delavcev, uvožene tkanine jim znižujejo prodajo. Naročila sezonskega značaja so sicer nekoliko reševala položaj, vendar ta ostaja na robu rentabilnosti. Poizkušali so tudi tehnično-poslovno sodelovanje z Novoteksom, ki pa se je po nekaj letih in propadli integraciji neslavno končalo in pustilo grenke sledove.

4. Pano:

VOLNA LAŠKO

»Najprej morm povedat: v naši tovarni so se delali čudoviti izdelki. Dokaz temu je ta obleka iz 63-ga leta. Včasih se je ponašalo, če so robovi bli »takole«. To so bli prvi likalni stroji...kaj naj povem...delavci so bli zaščiteni, nikakor se jih ni izkoriščalo tako kot danes...tudi samoupravljanje je to podjetje imelo tako, da je blo za vzor...takrat je blo vodilno v občini...Delali smo težke tkanine, fine tkanine – helanka se je imenoval, to je bil nov artikel, prvi smo bili...to je elastična tkanina...takrat je zacvetela Volna. Po tem se vidi, kakšna je bla takrat noša...Dober smo se razumel med seboj, bla je sloga, ni blo nobene hinavščine...«

Jože Deželak

»Bli so vajenci v štirih letnikih – prvi, drugi, tretji, četrti...v tazadnjem, četrtem sem bla pa js...ni blo prostega delovnega mesta in pol je mama rekla: »Ja, boš šla pa v fabriko...«. Js pa un jok in sm se vsedla na pručko...potem sem bla pa vesela, sem se navadla, sem bla zelo rada...tri leta smo hodil...nekatero so šle za tkalke, predilke, apreterke...nekatero so šle v šole in u pisarne...zlo je blo...dober smo si bli med seboj. U našem letniku je blo štirinajst deklet, pa samo en fant. Dobile smo 1500 za prvi letnik...dinarjev...Tkalka bi naj bla, pa nism bla velik...je gospa Velikonja, od našga zdravnika mama rekla: »Ti si za v kancelijo...«.

Herta Vodišek

VOLNA LAŠKO

»Js sm pol bil osemnajst let na delu v apreturi, v apreturi je blo pa kr pošteno hudo. Že sama temperatura...potem, ko si šel iz obrata ven, če nisi imel kape, so ti lasje zmrznal, pa prepah je bil...

Gospod Cestnik Rudi je bil varnostnik, je reku, bom čist po domač povedu: »Če bi en mesec bil gor, bi sigurn crknu,«...smo nekak pretrpel, zastopl smo se pa... mam lepe spomine. Bil je tud en sindikat, mel smo samopomoč – blagajno, če si bil v

škripcih...nogometni klub, dramsko sekcijo, smo igral Moje stanovanje in Poročil se bom s svojo ženo, pa razni izleti...Rad bi reku, da je bil vsak let Zagrebški velesejm.. . nismo šli z lepimi avtobusi, ampak smo šli s tovornjaki...«

Peter Ojsteršek

»Prpelal so blago iz Amerike, mi smo bli otroc, tam je bla ena Mici Erženova, ki je tiste gumbe rezala dol, mi smo užival in tiste knofe nabiral... smo mel doma celo morje knofov... no, takih zgodbic je dovolj...Moja dva brata in oče so delali v tovarni. Bi še nekaj poudarila... to vzdušje v tej tovarni...to je blo res neki... delali so, fajn so se mel... morem še neki povedat... za vratarje, to je prvo ko prideš kamorkoli...to so bili gospodje v oblekah: gospod Pijavec, moj oče in gospod Žafran – ena A, pobarvan, nasmejan... so stali v vratarnici v »tisti« obleki, zravnano, en s palico, ponosno, pred ograjo, zadaj rože... to je za pogledat... v obleki!«

Majda Velikonja

6. Pano:

JEŽKOVA PESEM

VOLNA LAŠKO

Striček Miha
strašno kiha
čih! čuh! čah!
Oh, trpljenje!
Prehlajen je,
da je strah.
Kriv pa sam je,
da bolan je,
trmoglav!
Če bi pazil,
ven ne lazil,
bil bi zdrav.

Saj obvarje te celo pred burjo kraško
tople odeja iz tovarne VOLNA LAŠKO.

Kaj pa Franci

gor po klanci

se baha?

Promenira,

paradira,

kar se da.

Punčke zale

so obstale,

jedeta! -

Hrepenijo,

vse drhtijo,

v dno srca.

Franci pa kar mimo maha jo junaško,

saj ima obleko iz tovarne VOLNA LAŠKO.

Šla Marjana

nina-nana

snoč je spat.

No, pa v sanje

je poslan fantič mlad.

Ko zbudi se,

nanj le misli

spet in spet.

Mami reče:

»Srce peče

čem ga imet.«

Mama nič ne brani, temveč seže v taško:

»Kupi balo si iz tovarne VOLNA LAŠKO«.

7. Pano:

VOLNA LAŠKO

Konec sedemdesetih je bila vsa slovenska tekstilna industrija v brezizhodni krizi. Laška Volna je našla upanje v združevanju z ljubljansko tovarno dekorativnih tkanin, ki je potrebovala večjo predilnico predilnico. Položaj je bil več časa resen, delavci v težavnem socialnem položaju z negotovo prihodnostjo. Po referendumu v Laškem in Ljubljani decembra 1977 le pride do tako želene združitve ter posledično prekvalifikacije v predilstvo in spremembe proizvodnih procesov. Z novim letom je prvotna Volna dobila novo ime: Dekorativna TOZD Predilnica Laško. Nova usmeritev je šla v izdelavo različnih pohištenih tkanin, lotili pa so se tudi ročnega tkanja unikatnih izdelkov iz naravnih vlaken.

Sledilo je desetletje relativno stabilnega poslovanja, v primerjavi s prejšnjimi obdobji vsekakor. Pa žal ni trajalo dolgo. V času osamosvajanja naše države se je tukajšnja pohištena industrija sesuje in proizvodnja v Dekorativni je bila čez noč prepolovljena. Delavci so morali leta 1990 na prisilni dopust. Predilnica je še nekaj let životarila z nerednimi plačami za sto zaposlenih, dokler agonije ni presekala stečaj lastnika, Dekorativne Ljubljana, marca leta 1996. Prazne proizvodne hale so postopoma zapolnili najemniki, vendar smo danes bolj priča deponiji kot urejenemu delovnemu okolju. Tovarna ponosnih delovnih domačinov bi si zaslužila lepšo usodo. Pokažimo še kdaj na visok opečnat dimnik: tam je bila Volna.

8. Pano:

INDUSTRIJA

...niso samo zidovi

Industrijska dediščina je del naše narodne in kulturne identitete, ki je v globalnem svetu čedalje pomembnejša. Spomini industrijskih delavcev pa so po zaprtju tovarn včasih edina dediščina, ki je ostala. Omogočajo nam spoznavanje osebnih izkušenj in dajejo vpogled v družbene procese, pomen dela, delavsko identiteto in tovarniško skupnost. Tovarištvo, solidarnost, enakost, prijateljstvo, kolektiv so vrednote, ki so oblikovale

delavsko kulturo. Potrebna je vključitev delavk in delavcev v proces ohranjanja industrijske dediščine, saj le-to ljudem daje vrednost in prispeva k boljšemu zavedanju, kako je delo teh ljudi obogatilo skupnost ter zaznamovalo kraj.

Industrijske delavce povezuje posebna »kultura dela«, ki vključuje specifičen način življenja, ki ga zaznamuje odvisnost »od dela lastnih rok«. Pomembna kategorija je sprememba vloge žensk, mater, delavk in gospodinj, ki so si z lastnim delom v »fabrikah« zagotovile ekonomsko neodvisnost v patriarhalni družini, prav tako pa so si odpirale vrata v svet novih poklicev. Ob delu v tovarni je večini od njih sicer ostala tradicionalna vloga matere in gospodinje, je pa v interesu industrijske proizvodnje družbena skupnost prevzemala skrb za varovanje in vzgojo otrok v vrtcih in šolah.

Magistrsko nalogo zaključujem z upanjem in razmislekom o Volni tudi v smeri, da njena dediščina ostane v domačem okolju opomnik preteklosti, predvsem pa naj bo to vodilo v prihodnost s pripadnostjo, medgeneracijsko in vsesplošno solidarnostjo, prijateljstvom in odgovornostjo skupnosti.

Lokalna dediščina je pomemben element samoidentifikacije in prepoznavnosti. Razumemo jo kot tisti element, ki nas na nek način loči od drugih. Tako si prizadevamo graditi našo prepoznavnost in identiteto. Delo v tovarni Volna Laško je spremenilo življenjske navade ljudi in oblikovalo posebno socialno skupino, ki je svoj ritem prilagodila potrebam podjetja, kjer so bile zaposlene večinoma ženske. Industrijska dediščina Volne Laško so njihovi spomini in razmišljanja, ki so izjemno dragoceni za razumevanje tega, zakaj je ta dediščina za ta prostor tako zelo pomembna, saj je vpeta v mnoga življenja tukaj živečih ljudi.

Razstava »VOLNA LAŠKO – Predilnica in tkalnica«

Avtorja razstave: Nika Klepec in Muzej Laško

Fotografije in ostalo gradivo so prispevali: Brigita Gril, Slava Ojsteršek, Joža Kerin, Herta Cepuš, Jelka in Peter Ojsteršek, Fanika Guzej, Katica Golob, Danica Kraševc, Dora Zeme, Nika Klepec, Arhiv Muzeja Laško in drugi

Oblikovanje in priprava na tisk: Tomaž Majcen

Tisk in izdelava panojev: ARPROS, Gregor Lesjak, s. p.

Laško, september 2018.

Vir: Klepec in Majcen, 2018

Priloga 6: Objava Turističnega društva Laško o izvedenem dogodku

Turistično društvo Laško
20. oktober 2017 · 🌐

6. Kavarniški večer v organizaciji našega društva je za nami. Odlično ga je odvodila in soustvarila [Nika Klepec](#). Nika, hvala! Obujali smo spomine na ljudi, ki so ustvarjali zgodbo Volne Laško, podjetja, ki je v nekem obdobju preteklega stoletja bilo največji zaposlovalec v Laškem. Danes je njihova zgodba na stranskem tiru. Hvala vsem, ki ste danes sodelovali v razgovoru in z nami delili svoje zgodbe, vsem, ki ste prispevali materiale in vsem, ki ste prišli. Vi, ki niste utegnili - žal vam je lahko, saj ste zamudili prijeten klepet v "kavarni" Kina Laško, ki so jo odlično pripravili nepogrešljivi iz [Društvo Šmolc](#). V majhno uteho so slike, kmalu pa tudi video prispevek [TvLaško Šmolc](#) 😊

👤 Ti, Barbara Penič, Enej Kim in 27 drugih oseb 2 delitvi

👍 Všeč mi je 💬 Komentiraj ➦ Deli z drugimi

Vir: »Turistično društvo Laško«, 2017